

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

ÇAYIRLI İLÇESİ VE ÇEVRESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

Yüksek Lisans Tezi

Rıdvan TORUN

Danışman
Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

Erzincan-2021

TEZ BİLDİRİMİ

“Çayırılı İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi” isimli “**Yüksek Lisans**” tezim tarafımda intihal programı ile incelenmiştir. Buna göre tezimde bilimsel etik ihlali ve intihal olarak nitelendirilebilecek herhangi bir durum olmadığını taahhüt ederim.

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir biçimde elde edildiğini; aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi beyan ederim. 30/07/2021

Rıdvan TORUN

ÇAYIRLI İLÇESİ VE ÇEVRESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ

Rıdvan TORUN

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Temmuz 2021

Danışman: Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ÖZET

Kuzeydoğu Anadolu coğrafyasının batı ucunda yer alan Erzincan ili, dağlık bir coğrafyada çeşitli tarihi yol güzergâhlarının kesişme noktasında bulunmaktadır. Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gören Erzincan ilinde İlk Tunç Çağı'nın önemli kültürü olan "Karaz Kültürü" izlerine rastlanmaktadır. Daha sonra il genelinde Azzi-Hayaşa Krallığı'nın hâkimiyeti başlamış, bu krallığın ortadan kalkması sonucunda Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı, Uruatri-Nairi Konfederasyonları Dönemi ve Urartu Krallığı Erzincan ilinde hüküm sürmüştür.

Çalışma sahamız olan Çayırli ilçesi Erzincan iline bağlıdır. Bölgenin deniz seviyesinden yüksek bir konumda bulunması ve dağlık ve engebeli olması bir coğrafyaya sahip olması iklim özelliklerini etkilemiştir. Bunun sonucunda ise ilçede karasal iklim görülmektedir. Bölgede oldukça verimli tarım arazileri ve geniş düzlüklerden oluşan ovalar bulunmaktadır. Hidrografik açıdan zengin bir yapıya sahip olan ilçe, tarih boyunca insan yaşamı için uygun bir ortama sahip olmasından dolayı birçok medeniyetin dikkatini çekmiştir. Özellikle bölgedeki en önemli akarsu olan Karasu (Fırat) Irmağı bölgenin sosyolojik, ekonomik yapısında etkili olmuştur. Ayrıca bölgenin doğal yol ağları ile çevrili olması stratejik açıdan önemini artırmış ve farklı dönemlerde topluluklar arasındaki iletişimi ve etkileşimi sağlayan bağı kurmuştur. Bu doğal yol ağları ile tarım arazilerine hâkim olma isteği bölgede askeri amaçla kurulmuş birçok kale ve yerleşim alanı oluşmasına sebebiyet vermiş ve bölgenin önemli bir geçit alanı olmasını sağlamıştır.

“Çayırılı ilçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi” konulu yüksek lisans tezinde bölgede daha önceden gerçekleştirilmiş olan yüzey araştırmaları ve halen devam eden araştırmalarla önemli verilere ulaşılmıştır. Bölgede tespit edilen tarihi ve arkeolojik merkezlerin yanı sıra kaynak eserler taranmış ve değerlendirme yapılmıştır. “Çayırılı ilçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi” konulu yüksek lisans tezinde Çayırılı ilçesinin ve çevresinin Eskiçağ tarihine, doğal ulaşım ağlarına, yerleşim alanlarına ve bölgenin stratejik önemine ışık tutmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erzincan, Çayırılı, Karaz, Urartu, Tarihî Coğrafya

ANCIENT HISTORY OF ÇAYIRLI DISTRICT AND ITS SURROUNDINGS

Rıdvan TORUN

Erzincan Binali Yıldırım University, Institute of Social Sciences

Department of History, Master Thesis, July, 2021

Supervisor: Assoc. Dr. İbrahim ÜNGÖR

ABSTRACT

Erzincan province, located at the western end of the geography of northeastern Anatolia, is located at the intersection of various historical road routes in a mountainous geography. In Erzincan province, which has been inhabited since The Late Chalcolithic age, traces of the “Karaz culture”, which is an important culture of the first Bronze Age, are found. Later, the rule of the Kingdom of Azzi-Hayaša began throughout the province, as a result of the disappearance of this Kingdom, the Kingdom of Daya(e)ni/Diau(e)hi, the era of the Uruatri-Nairi confederations, and the Kingdom of Urartu ruled in Erzincan province.

Çayırılı district, which is our working area, is connected to Erzincan province. The fact that the region is located at an altitude of above sea level and has a geography that is mountainous and rugged has affected the climatic characteristics. As a result, the continental climate is observed in the district. The area has very fertile farmland and plains consisting of wide plains. Having a hydrographically rich structure, the district has attracted the attention of many civilizations throughout history because it has a suitable environment for human life. Especially the Karasu (Euphrates) River, which is the most important stream in the region, has been influential in the sociological and economic structure of the region. In addition, the fact that the region is surrounded by natural road networks has increased its strategic importance and established the link that provides communication and interaction between communities in different decks. The desire to dominate agricultural land with these natural road networks has led to the formation of many castles and settlements established for military purposes in the region and has made the region an important gateway area.

In the master's thesis on “ancient history of Çayırılı district and its surroundings”, important data were reached through surface surveys conducted earlier in the region and ongoing research. Historical and archaeological centers identified in the area, as well as source artifacts, were scanned and evaluated. The master's thesis on “ancient history of Çayırılı district and its surroundings” aims to shed light on the ancient history of Çayırılı district and its surroundings, natural transport networks, residential areas and the strategic importance of the region.

Keywords: Erzincan, Çayırılı, Karaz, Urartian, Historical Geography

ÖN SÖZ

“Çayırılı İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi” konulu tez çalışmamda, Tarih öncesi ve Tarihî Çağlar kronolojik bir sıra ile ele alınmıştır. Bölgenin tarihi coğrafyasını net bir şekilde ortaya koymak amacıyla coğrafi özelliklerine değinilmiştir. Böylece tezimizde bahsedilen yer adları, bölge adları, yerleşim alanları ve çevresinde bulunan coğrafi yapıların daha kolay anlaşılması amaçlanmıştır.

Çayırılı ilçesinin önemli bir geçiş güzergâhında bulunması ve tarihi doğal yol ağları ile çevrili olması birçok topluma yerleşim imkânı sunmuştur. Farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan ilçede yapılmış yüzey araştırmaları ve hâlihazırda devam eden araştırmalar sonucunda elde edilen tarihi ve arkeolojik veriler tasniflenerek değerlendirilmesi yapılmıştır. Tez çalışmamızda öncelikle Erzincan coğrafyası ve tarihi değerlendirilmiş, daha sonra Çayırılı ilçesinin tarihi coğrafyası üzerinde durulmuştur. İlçe ve Çevresinde tespit edilmiş olan arkeolojik merkezler hakkında detaylı bilgi verilmiştir. Sonuç kısmında ise verilen bilgiler değerlendirilerek Çayırılı ilçesinin Eskiçağ tarihine katkı sağlanmıştır.

Tez çalışmam süresince benden her türlü yardımlarını ve bilgilerini esirgemeyen çok değerli danışman hocam Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR’e, 1998 yılından günümüze kadar Doğu Anadolu’da ve Erzincan ilinde yüzey araştırmalarını yürüten kıymetli hocamız Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN ve ekibine, Doç. Dr. Yavuz GÜNAŞDI’ya, Arş. Gör. Merve ÖZYİĞİT’e, teşekkür ederim. Ayrıca eğitim hayatım boyunca bugünlere ulaşmamı sağlayan ve haklarını asla ödeyemeyeceğim aileme, çalışmalarım sırasında yardımlarını esirgemeyen arkadaşlarıma manevi desteklerinden dolayı teşekkürü borç bilirim.

Rıdvan TORUN

Erzincan-2021

İÇİNDEKİLER

TEZ BİLDİRİMİ.....	I
ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
ÖN SÖZ	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR.....	XII
HARİTA LİSTESİ.....	XIII
FOTOĞRAF LİSTESİ.....	XIV
TABLO LİSTESİ.....	XVIII
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	7
ERZİNCAN’IN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ	7
1.1. Erzincan’ın Konumu.....	7
1.2. Erzincan’ın İklim ve Bitki örtüsü	8
1.3. Hidrografi.....	10
1.3.1. Akarsular ve Göller	11
1.4. Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapı.....	13
1.5. Çayırılı İlçesinin Genel Coğrafi Özellikleri.....	16
1.5.1. Çayırılı ilçesinin Konumu	16
1.5.2. Çayırılı İlçesinin İklimi ve Bitki örtüsü.....	16
1.5.3. Çayırılı İlçesinin Hidrografyası	17
İKİNCİ BÖLÜM.....	19
ERZİNCAN’IN ESKİÇAĞ TARİHİ.....	19

2.1. Tarih Öncesi Çağlar	19
2.1.1. Paleolitik Çağ (Eski Taş).....	20
2.1.2. Neolitik Çağ (Yeni Taş)	23
2.1.3. Kalkolitik Çağ (Bakır Taş)	26
2.1.4. Tunç Çağı	28
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	32
ERZİNCAN İLİNİN TARİHİ ÇAĞLARI.....	32
3.1. Hurri-Karaz Kültürü	32
3.1.1. Hurri Dili ve Dini	34
3.1.2. Hurri Mimarisi.....	35
3.2. Azzi-Hayaşa Krallığı	36
3.2.1. İlk Lider Karanni/ş Döneminde Azzi-Hayaşa Krallığı.....	38
3.2.2. Mariya/ş Döneminde Azzi-Hayaşa Krallığı	41
3.2.3. Hukanna/ş Döneminde Azzi-Hayaşa Krallığı	41
3.2.4. Anniya/ş Döneminde Azzi-Hayaşa Krallığı	43
3.3. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı	45
3.4. Ur(u)atri ve Nairi Konfederasyonları Dönemi	46
3.5. Urartu Devleti	48
3.5.1. Urartu Siyasi Tarihi	48
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	56
ÇAYIRLI İLÇESİNDE TESPİT EDİLEN ARKEOLOJİK MERKEZLER VE YERLEŞİM ALANLARI	56
4.1. Büyük Kalecik Höyük	56
4.2. Beykomu Höyük.....	56

4.3. Arıtaş Höyük.....	56
4.4. Saygılı Höyük	57
4.5. Haramidere Yerleşmesi	57
4.6. İshak Höyük.....	58
4.7. Çataldaş Höyük.....	58
4.8. Turnaçayırı Kalesi	58
4.9. Başköy Kalesi	59
4.10. Ozanlı Kalesi	59
4.11. Toprak Kale	60
4.12. Kurt Kalesi.....	60
4.13. Mirzaoğlu Kalesi	60
4.14. Yukarı Kartallı Höyük	61
4.15. Aşağı Kartallı Höyük.....	61
4.16. Hasanbey Kalesi	61
4.17. Balıklıköy Kalesi	62
4.18. Arıtaş Kalesi	62
4.19. Sırataşlar Kalesi	63
4.20. Çayırılı-Tercan Doğal Yolu	63
4.21. Erzincan-Çayırılı Doğal Yolu	64
BEŞİNCİ BÖLÜM	66
ÇAYIRLI İLÇESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ ACISINDAN ÖNEMLİ MERKEZLER	66
5.1. Otlukbeli İlçesi Arkeolojik Merkezleri ve Yerleşim Alanları	66
5.1.1. Yeniköy (Turnatepe) Höyüğü.....	66

5.1.2. Avcıçayırı (Ulu) Kalesi	66
5.1.3. Lazoğlu (Küçük Otlukbeli) Kalesi	67
5.1.4. Doğanaslan Yerleşmesi	68
5.1.5. Küçük Otlukbeli Yerleşmesi	68
5.1.6. Gelengeç Kalesi.....	69
5.1.7. Ağamçağam Kalesi.....	69
5.1.8. Yatak Kalesi	70
5.1.9. Kalecik Kalesi	70
5.1.10. Kurtkaya Kalesi	71
5.1.11. Çayırılı-Otlukbeli (Demirözü) Doğal Yolu	71
5.2. Tercan İlçesi Arkeolojik Merkezleri ve Yerleşim Alanları	72
5.2.1. Ağbaba Kalesi	72
5.2.2. Kötür (Akyurt) Kalesi.....	73
5.2.3. Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi	73
5.2.4. Bükür Kalesi.....	73
5.2.5. Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi.....	74
5.2.6. Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi).....	75
5.2.7. Kalecik Kalesi	75
5.2.8. Karacaören Yerleşmesi.....	76
5.2.9. Sengir Kalesi	76
5.2.10. Yamar Kalesi	77
5.2.11. Yazıören Kalesi	77
5.2.12. Şirinlikale Kalesi	78
5.2.13. Çadirkaya (Pekeriç)-Aşkale Doğal Yolu.....	79

5.3. Erzincan İl Merkezinde Yer Alan Önemli Merkezler	79
5.3.1. Altıntepe Kalesi	79
5.3.2. Aktepe Höyük.....	82
5.3.3. Mecidiye I Yerleşmesi.....	83
5.3.4. Mecidiye II Yerleşmesi	84
5.3.5. Urumsaray Kalesi	84
5.3.6. Büyükçakırman Kalesi	84
5.3.7. Tercan-Erzincan Doğal Yolu.....	85
SONUÇ.....	86
KAYNAKÇA.....	91
İNTERNET KAYNAKLARI	105
EKLER.....	106

KISALTMALAR

M	: Metre
CM	: Santimetre
KM	: Kilometre
Km2	: Kilometre kare
°C	: Santigrat derece
S	: Sayı
C	: Cilt
yy	: Yüzyıl
AST	: Araştırma Sonuçları Toplantısı
AÜ	: Atatürk Üniversitesi
KAÜ	: Kafkas Üniversitesi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
Haz.	: Hazırlayan
vb	: Ve benzeri
vd	: Ve diğerleri
KAF	: Kuzey Anadolu Fay Hattı
TAY	: Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri
MÖ	: Milattan Önce

HARİTA LİSTESİ

		Sayfa No
Harita: 1	Hurri, Karaz Kültürü Yayılım Haritası	106
Harita: 2	Azzi-Hayaşa ve Kaşka Haritası	107
Harita: 3	Daya(e)ni/Diau(e)hi Yayılım Haritası	108
Harita: 4	Urartu Yayılım Haritası	109
Harita: 5	Çayırli-Tercan Yolu	110
Harita: 6	Çadirkaya (Pekeriç) -Aşkale Yolu	111
Harita: 7	Erzincan-Çayırli Yolu	112
Harita: 8	Çayırli-Otlukbeli (Demirözü) Yolu	113
Harita: 9	Tercan - Erzincan Yolu	114
Harita: 10	Çayırli İlçesi Yerleşim Alanları	115

FOTOĞRAF LİSTESİ

		Sayfa No
Fotoğraf: 1	Büyük Kalecik Höyük	116
Fotoğraf: 2	Beykomu Höyük	116
Fotoğraf: 3	Beykomu Höyük	117
Fotoğraf: 4	Arıtaş Höyük	117
Fotoğraf: 5	Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi	118
Fotoğraf: 6	Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi	118
Fotoğraf: 7	Saygılı Höyük	11
Fotoğraf: 8	Haramidere Yerleşmesi	119
Fotoğraf: 9	Turnaçayırı Kalesi	120
Fotoğraf: 10	Başköy Kalesi	120
Fotoğraf: 11	Başköy Kalesi	121
Fotoğraf: 12	Kalecik Kalesi	121
Fotoğraf: 13	Ozanlı Kalesi	122
Fotoğraf: 14	Ozanlı Kalesi	122
Fotoğraf: 15	Toprak Kalesi Keramikleri	123
Fotoğraf: 16	Kurt Kalesi	123
Fotoğraf: 17	Kurt Kalesi	124
Fotoğraf: 18	Mirzaoğlu Kalesi	124
Fotoğraf: 19	Hasanbey Kalesi	125
Fotoğraf: 20	Balıkliköy Kalesi	125
Fotoğraf: 21	Kötür (Akyurt) Kalesi	126

Fotoğraf: 22	Kötür (Akyurt) Kalesi	126
Fotoğraf: 23	Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi	127
Fotoğraf: 24	Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi	127
Fotoğraf: 25	Arıtaş Kalesi	128
Fotoğraf: 26	Sırataşlar Kalesi	128
Fotoğraf: 27	Sırataşlar Kalesi	129
Fotoğraf: 28	Sırataşlar Kalesi	129
Fotoğraf: 29	Yeniköy (Turnatepe) Höyük	130
Fotoğraf: 30	Yeniköy (Turnatepe) Höyük	130
Fotoğraf: 31	Avcıçayırı (Ulu) Kalesi	131
Fotoğraf: 32	Avcıçayırı (Ulu) Kalesi	131
Fotoğraf: 33	Avcıçayırı (Ulu) Kalesi	132
Fotoğraf: 34	Avcıçayırı (Ulu) Kalesi	132
Fotoğraf: 35	Lazoğlu (Küçük Otlukbeli) Kalesi	133
Fotoğraf: 36	Lazoğlu (Küçük Otlukbeli) Kalesi	133
Fotoğraf: 37	Doğanaslan Yerleşmesi	134
Fotoğraf: 38	Doğanaslan Yerleşmesi	134
Fotoğraf: 39	Gelengeç Kalesi	135
Fotoğraf: 40	Gelengeç Kalesi	135
Fotoğraf: 41	Ağamçağam Kalesi	136
Fotoğraf: 42	Ağamçağam Kalesi	136
Fotoğraf: 43	Yatak Kalesi	137

Fotoğraf: 44	Yatak Kalesi	137
Fotoğraf: 45	Ağbaba Kalesi	138
Fotoğraf: 46	Ağbaba Kalesi	138
Fotoğraf: 47	Ağbaba Kalesi keramikleri	139
Fotoğraf: 48	Ağbaba Kalesi keramikleri	139
Fotoğraf: 49	Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi)	140
Fotoğraf: 50	Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi)	140
Fotoğraf: 51	Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi) keramikleri	141
Fotoğraf: 52	Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi) keramikleri	141
Fotoğraf: 53	Kalecik Kalesi	142
Fotoğraf: 54	Kalecik Kalesi	142
Fotoğraf: 55	Kalecik Kalesi	143
Fotoğraf: 56	Kalecik Kalesi keramikleri	143
Fotoğraf: 57	Kalecik Kalesi keramikleri	144
Fotoğraf: 58	Yazıören Kalesi	144
Fotoğraf: 59	Yazıören Kalesi	145
Fotoğraf: 60	Yazıören Kalesi	145
Fotoğraf: 61	Yazıören Kalesi keramikleri	146
Fotoğraf: 62	Yazıören Kalesi keramikleri	146
Fotoğraf: 63	Şirinli Kalesi	147

Fotoğraf: 64	Şirinli Kalesi	147
Fotoğraf: 65	Altıntepe Kalesi	148
Fotoğraf: 66	Altıntepe Kalesi	148
Fotoğraf: 67	Altıntepe Kalesi	149
Fotoğraf: 68	Altıntepe Kalesi	149
Fotoğraf: 69	Altıntepe Kalesi keramikleri	150
Fotoğraf: 70	Altıntepe Kalesi keramikleri	150
Fotoğraf: 71	Aktepe Höyük	151
Fotoğraf: 72	Aktepe Höyük	151
Fotoğraf: 73	Aktepe Höyük	152
Fotoğraf: 74	Aktepe Höyük	152

TABLO LİSTESİ

		Sayfa No
Tablo: 1	Urartu Krallar Listesi	55
Tablo: 2	Çayırhıda Tespit Edilen Yerleşim Alanlarının Dönemleri	65

GİRİŞ

Doğu Anadolu Bölgesi, Türkiye'nin diğer bölümleri içinde yüzölçümü en geniş olan bölgesidir. Yükseltinin fazla olmasından dolayı Türkiye'nin çatısı konumundadır. Bölgenin doğal sınırlarını güneyde Toros Dağları'nın güney kısımları, kuzeyde ise kuzey Anadolu dağları oluşturur. Bölge, batıda Kızılırmak ve Fırat nehirleri, Uzun Yayla ve Tahtalı Dağları ile sınırlıdır. Doğu Anadolu'da yapılan araştırmalar sonucunda bölgenin 3. jeolojik zamanda ve 4. jeolojik zamanın başlarında oluştuğu görülmektedir.¹ Jeolojik yükselme ve alçalmalar sonucu bölgede yükseltiyi etkileyen önemli dağlar oluşmuştur. Bu dağlar içinde en önemli olanı Güneydoğu Torosları'dır. Yükseltisi 3000 m olan Torosların bir uzantısını oluşturan Munzur Dağları ise Doğu Anadolu'nun diğer önemli dağları arasında yer alır. Bölgede yaşanan yükselmeler ve alçalmalar volkanik hareketliliği etkilemiş, bunun sonucunda güneybatı ve kuzeydoğu yönünde bulunan Süphan, Nemrut, Tendürek ve Ağrı dağları gibi volkanik kökenli dağlar oluşmuştur. Bu volkanik dağlardan Ağrı Dağı ise bölgenin en yüksek dağıdır.²

Bölgenin iklim özellikleri incelendiğinde genel itibariyle karasal iklimin hâkim olduğu görülmektedir. Bölgenin tamamında etkili olan bu iklim türü, deniz seviyesinden uzaklaşılması ve yükseltinin doğuya doğru artması sonucunda etkisini de arttırmıştır. Kış mevsimi bölgede uzun sürerken yaz mevsimi kısa ve kurak geçmektedir.³ Yüzey şekillerinin etkisi ile bölgede farklı bitki tipleri görülür. Yüksek kesimlerde yağış ve nem oranına bağlı olan bitki çeşitliği dört farklı tür ile karşımıza çıkmaktadır. Genel itibariyle dağ bozkırları ve çayırlarla kaplı olan coğrafyada sarıçam ormanları ve meşe ormanları da sıklıkla görülmektedir.⁴

¹ İbrahim Atalay-Kenan Mortan, "Türkiye Bölgesel Coğrafyası" İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1997, s.447-454.

² Sırrı Erinç - Sami Öngör, *Türkiye Coğrafyası*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1976, s.92

³ Hüseyin Saraçoğlu, "Doğu Anadolu Bölgesi", Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1989, s.8.

⁴ Tevfik Tarkan, "Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi". 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi. Erzurum 1974, s. 13, Atalay-Mortan, "Türkiye Bölgesel Coğrafyası", s.475.

Doğu Anadolu Bölgesi, tarih boyunca insanların yaşamlarını sürdürmelerini sağlayacak önemli su kaynaklarına sahip olmuştur. Bu kaynaklarla sulanan verimli topraklar sayesinde bölge yerleşime uygun bir hal almıştır. Doğu Anadolu dağlarından doğan önemli akarsular bölgenin su potansiyelini etkilemiştir. Bu akarsular içinde bulunan Kura, Aras, Fırat ve Dicle nehirleri tarih boyunca önemini korumuştur. Özellikle Karasu ile Murat nehirlerinin birleşmesi ile oluşan 2800 km uzunluğa sahip Fırat Nehri, bölgenin en önemli akarsularından biridir.⁵ Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan akarsular doğal tarihi yolların oluşmasında oldukça önemli bir konuma sahiptir. Yüksek ve engebeli bir coğrafyaya sahip olan Bölge, tarih boyunca önemli ticaret yollarına ev sahipliği yapmıştır. Kafkaslardan İran'a kadar ulaşan yolların yanı sıra Akdeniz ve Karadeniz ticareti için önemli olan ticaret ağını da geçmişten günümüze kadar muhafaza etmiştir.⁶

Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatı kısmında yer alan Erzincan ili, tarih boyunca önemli medeniyetlerin geçiş güzergâhı ve yerleşim yeri konumunda olmuştur. Dağlık ve engebeli bir coğrafyaya sahip olan ilde, doğudan batıya doğru uzanan askeri ve ticari bir yol bulunmaktadır. Her ne kadar engebeli bir topografyaya sahip olsa da yüksek dağlarla çevrili geniş ovaları, en eski çağlardan günümüze kadar çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Yöre halkı tarafından "ortası bağlık, etrafı dağlık" olarak ifade edilen Erzincan genelinde yapılan tarımsal faaliyetler, ilin en önemli geçim kaynaklarından birini oluşturur. Bu temel geçim kaynağının ilk yerleşimlerin başladığı tarihten günümüze kadar önemini koruduğu, bölgeyi ziyaret eden seyyahların vermiş olduğu bilgilerden de anlaşılmaktadır.⁷

Erzincan ilinde yapılan çalışmalar sonucunda Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşimin var olduğu tespit edilmiştir.⁸ Kalkolitik Çağ öncesi Paleolitik ve Neolitik

⁵ Atalay-Mortan, "Türkiye Bölgesel Coğrafyası", s.468

⁶ Saraçoğlu, "Doğu Anadolu Bölgesi", 503

⁷ Marco Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, Çev: Ömer Güngören, Yol Yayınları, İstanbul, 2015, s.20-21; Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi-1*, 1-6. Kitaplar, Çev: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C: 1, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s. 248-253.

⁸ İbrahim Üngör, "Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan'ın Eskiçağ Tarihi", *XVII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 2014, s. 212.

dönemlere ait çalışmalar ise henüz yapılmamıştır. Bunun için il genelinde ayrıntılı çalışma yapılması gerekmektedir. Geç Kalkolitik Çağ'dan İlk Tunç Çağ'ına kadar devam eden Karaz Kültürü izleri çok sayıda merkezde görülmüştür. Bu kültürün en önemli temsilcisi olan el yapımı siyah, gri ve devetüyü rengine sahip keramiklere yüzey araştırmaları sonucunda ulaşılmıştır. Özellikle Tercan Başbudak Kalesi, Harabetepe Kalesi, Refahiye Altköy Kalesi gibi yerleşimlerde bu kültür izlerine rastlanılmıştır.⁹ İlin Eskiçağ Tarihine baktığımızda en önemli siyasi organizasyonlardan biri olan Azzi-Hayaşa Devleti'nin varlığı görülmektedir. Bölgede bu devletin varlığına dair en önemli bilgilere ise Hitit çivi yazılı belgelerinden ulaşılmaktadır. Her ne kadar il genelinde Azzi-Hayaşa Krallığı'na ait kültürel kalıntılar bulunmasa da Hitit yazılı belgelerinde bahsedilen Azzi-Hayaşa Devleti sınırları içinde Erzincan ilinin de bulunduğu dair önemli görüşler bulunmaktadır.¹⁰ Erken Demir Çağı başlarında ise Erzincan ve çevresinin siyasi tarihine baktığımızda özellikle doğu kesimlerinde Dayaeni/Diauehi varlığı tespit edilmiştir. Yoncalı Yazıtı'nda bahsi geçen krallığın, Erzurum ve çevresine lokalize edilmesinden yola çıkıldığında Erzincan ilinin doğu kesimlerinde özellikle Otlukbeli ve Tercan ilçesinde hiç şüphesiz varlığını sürdürdüğü görüşüne ulaşılmaktadır.¹¹

Diauehi Krallığı'nın kurulduğu coğrafyada bulunan zengin maden kaynakları, önce Asur Devleti'nin daha sonra da Doğu Anadolu'da önemli bir devlet kuran Urartu Krallığı'nın dikkatini çekmiştir. Doğu Anadolu, Trans Kafkasya ve İran olmak üzere geniş bir coğrafyaya yayılım politikası izleyen Urartular, Diauehi'nin elinde bulunan toprakları kendi sınırlarına katarak bu krallığın varlığına son vermiştir. Erzincan ve çevresinde Urartu Krallığı'na dair ilk izlere Altıntepe Kalesi'nde rastlanmıştır. Tesadüfî bir şekilde ortaya çıkan Altıntepe Kalesi'nde ilk olarak Von Der Osten ve daha sonra Tahsin Özgüç incelemelerde bulunmuştur. İlk dönem kazı çalışmaları sırasında kalede herhangi bir yazıta rastlanmamıştır. Kalenin

⁹ Alpaslan Ceylan-İbrahim Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2018, s. 47.

¹⁰ Mahmut Pehlivan, *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, Atatürk Üniversitesi Fen edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1991, s. 22-39.

¹¹ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s.56.

tam olarak ne zaman inşa edildiğine dair net bilgiler bulunmasa da, İskit ve Kimmer göçleri sonrasında kuzeybatı güvenliğini sağlamak amacıyla II. Arğışti döneminde inşa edildiğı düşünölmektedir. 1998 yılında Doğı Anadolu Yüzey Araştırmaları kapsamında başlayan ve yaklaşık çeyrek asırdır kesintisiz olarak devam eden çalışmalarda önemli merkezler tespit edilmiştir. Bu çalışmalara her geçen gün yenileri eklenerek Erzincan Eskiçağı Tarihi'nin detayları genişlemiştir. Yapılan araştırmalarda Demir Çağı'na ait önemli keramik verilerine rastlanılmıştır. Özellikle Altın-tepe Kalesi'nin çevresinde yapılan incelemelerde kalenin savunmasına destek olmak amaçlı yardımcı ek kalelerin varlığı tespit edilmiştir.

Tez çalışmamızda Erzincan ilinin 113 km. doğusunda bulunan Çayır-lı ilçesi, ilçeye bağlı köyler ve Çayır-lı ilçesine yakın konumda olan kale, höyük, nekropol ve yerleşim yerleri ele alınmıştır. Yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen yerleşim alanlarının mimari izleri ve keramikleri değerlendirilmiştir. Çeşitli bilimsel incelemeler sonucunda yerleşimlerin kronolojisi saptanmış ve hangi kültürler ile ilişkileri olduğu belirlenmeye çalışılmıştır.

Tez konumuzun geniş bir şekilde ele alınması için konu 5 bölüme ayrılmıştır.

Birinci bölümde; Erzincan ilinin genel coğrafi özellikleri ile Çayır-lı ilçesinin coğrafi konumu, topografik özellikleri, su kaynakları gibi insanoğlunun temel gereksinimlerini karşılamasına yardımcı doğal faktörler ele alınmıştır. Böylelikle bölgenin yaşamsal faktörleri üzerinde durularak eski çağlardaki yerleşim potansiyeli belirlenmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde; Tarih öncesi çağlar hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Daha sonra yapılan yüzey araştırmaları ile Erzincan ili ve çalışma sahamız olan Çayır-lı ilçesinde tarih öncesi dönemlere ait veriler değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise yine yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen merkezler ve veriler değerlendirilerek Erzincan ilinin tarihi çağları hakkında bilgiler sunulmuştur. Bu coğrafyada hüküm sürmüş olan medeniyetlerin siyasi ve kültürel tarihleri hakkında bilgi verilmiştir.

Dördüncü Bölümde; çalışma alanımızda yüzey araştırmaları sonucunda tespit edilen merkezler geniş bir şekilde değerlendirilmiştir. Böylelikle yerleşim merkezlerinin tarihlendirilmesi yapılmıştır.

Son olarak beşinci bölümde ise Çayırılı ilçesi sınırları dışında bulunan fakat ilçeye yakın bir konumda olan yerleşim merkezleri ele alınmıştır. Böylelikle bu merkezler ile Çayırılı ilçesindeki kültürel etkileşim ortaya konmuştur. Ayrıca ilçe ile çevresindeki yerleşmeler arasındaki doğal tarihi yollar belirlenmiştir.

Sonuç bölümünde Çayırılı ilçesi ve çevresindeki yerleşimlerin tarihi belirlenmeye çalışılmıştır. Yüzey araştırmaları sonucunda elde edilen veriler ışığında bölgenin coğrafi, sosyo kültürel özellikleri üzerinde durulmuştur. Böylelikle ilçenin Eskiçağ Tarihi ile ilgili eksik olan bilgileri güncellenmiştir.

Eskiçağ'da sıklıkla kullanılan tarihi yolların bir kesişme noktasında bulunan Çayırılı ilçesindeki ilk araştırmalar 1997 yılında başlamış ve 1999 yılına kadar devam etmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda ilk olarak tespit edilen yerleşimlerde önemli verilere rastlanılmıştır. Bu dönemde yapılan çalışmalarda Çayırılı sınırları içinde bulunan Ozanlı Kalesi, İshak Höyük, Balıklı Köy Kalesi, Çataldaş Kalesi ve Başköy Kalesi son derece önem merkezlerdir. Özellikle Çayırılı yakınlarında bulunan Pekerçi Kalesi'nde tespit edilen kaya işaretlerinin ne amaçla kullanıldığı kesin olarak bilinmese de Urartu kaya işaretlerinin en önemli örneklerindendir. İlçede yapılan yüzey araştırmaları sonraki yıllarda da devam etmiş ve çok sayıda merkez A. Ceylan başkanlığındaki ekip tarafından ortaya çıkarılmıştır.¹²

En önemli geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan Çayırılı ilçesinde yapılan çalışmalar sonucunda toplanda 19 yerleşim alanı tespit edilmiştir. Bu yerleşim alanlarının verimli toprakları koruma altına almak, batıdan doğuya, kuzeyden güneye açılan tarihi yolları denetim altına almak gibi pek çok maksatla inşa edildiği anlaşılmıştır. Erzincan ili genelinde Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları ile yapılan çalışmalar her yıl devam etmektedir. Bu çalışmalar kapsamında yine her yıl Çayırılı

¹² Alpaslan Ceylan, Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.15, Erzurum, 2000, s.277-291.

ilçesinde yeni veriler elde edilmektedir. Tespit edilen yerleşmeler sadece ilçe tarihine ışık tutmakla kalmayıp, Eskiçağ Tarihi boyunca bölgeye hâkim olan devletler hakkında önemli bilgiler ortaya koyarak literatüre önemli ölçüde katkı sağlamaya devam etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZİNCAN'IN COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

1.1. Erzincan'ın Konumu

Erzincan ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında, Yukarı Fırat bölümü sınırları içinde bulunur. Erzincan, kuzeyinde Bayburt, Gümüşhane, Giresun, illeri batısında Sivas, güneyinde Malatya, Tunceli, Bingöl illeri doğusunda ise Erzurum ili ile çevrelidir.¹³

Erzincan il sınırları içerisinde bulunan Erzincan Ovası, 570 km²'lik bir alanı kaplamaktadır.¹⁴ Deniz seviyesinden 1185 m yükseklikte bulunan Ova, çevresinde bulunan diğer ovalara nazaran daha düşük bir rakıma sahiptir. Bu özelliği ile yerleşime son derece uygundur. Tez konumuz olan Çayırlı ilçesi ile birlikte Erzincan ilinin Merkez ilçesi, Tercan, Otlukbeli, İliç, Refahiye, Kemah, Kemaliye ve Üzümlü olmak üzere toplam dokuz ilçesi bulunmaktadır.¹⁵

Yukarı Fırat havzasında bulunan Erzincan, yaklaşık 1200 m Rakıma sahip bir düzlüğün merkezinde bulunmaktadır. Erzincan Ovası'nın ebatları, doğu-batı doğrultusunda 30 km, kuzey-güney doğrultusunda 10-15 km'dir. 3000 m yüksekliğe varan sıradağlar, Erzincan'ın doğu-batı ve kuzey-güney sınırlarını oluşturan yükseltilerdir.¹⁶

Erzincan ili bulunduğu konum neticesi ile kuzeyini, batısını ve doğusunu birbirine bağlayan bir köprü niteliğindedir. Bu sebeple kendine özgü coğrafi ve stratejik özelliklere sahiptir. Erzincan her zaman ulaşım ağlarının merkezinde önemli bir yere sahiptir. Anadolu'nun güneydoğu bölgesi ile Doğu Karadeniz bölgesini bir

¹³ Erzincan 39° 45' 12" kuzey paralelleri ile 30° 20' 28" doğu meridyeninin birleştiği noktada bulunmaktadır. İlin doğuda uç noktası 40° 46' 30" doğu; en batı uç noktası 38° 15' 25" doğu meridyenleri arasında; en güneydeki sınırı ise 39° 01' kuzey, en kuzey noktası 40° 04' 25" kuzey paralelleri arasında, doğu-batı yönünde gelişen 11 903 km²'lik bir alandan oluşur bkz. Ersal Yavi, Doğu Anadolu ve Erzincan, T.C. Erzincan Valiliği İl Özel İdare Yayını, Ankara, 1994, s. 234.

¹⁴ Selçuk Hayli, "Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1995, s. 1.

¹⁵ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 353.

¹⁶ Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 234.

birine bağlayan karayollarının önemli bir parçası da Erzincan'dan geçmektedir bu geçişi Pöske ve Zigana geçitleri sağlamaktadır. Günümüzde kullanılan Türkiye'nin doğusu ile batısını birleştiren D 100 karayolu Erzincan'dan geçmektedir. Ayrıca ülkemizin en önemli demir yolu olan İstanbul-Kars demir yolu ağda Erzincan'dan geçmektedir.

1.2. Erzincan'ın İklim ve Bitki örtüsü

Doğu Anadolu bölgesi Türkiye'nin diğer coğrafi bölgelerine göre önemli farklılıklar göstermektedir. Bunun sebebi ise Türkiye'nin en dağlık ve en rakımlı bölgesi olmasıdır. Bölge karasal iklime sahip olmakla birlikte Trakya ve iç Anadolu örneklerinde olduğu gibi çok geniş alanlarda birbirine benzer iklim koşulları yerine dar alanlarda bile oldukça çeşitli iklim farklılıklarının olduğu görülmektedir.¹⁷

Erzincan ilinin içinde bulunduğu ova tabanı 1200 m civarında olduğu halde ilin çevresini saran sıradağların ortalama rakımı 3000 m'dir. Erzincan'ın kuzeyini ve güneyini kuşatan yükseklik ise 1500-2000 m rakıma ulaşır. Bu hususlar Erzincan iklimi üzerinde tabii olarak tesirini göstermektedir. Bu durumun Özellikle klimatolojik açıdan tüm varyasyonları doğal olarak etkilediği görülmektedir.¹⁸

Erzincan'ın sahip olduğu iklim yapısı göz önüne alındığında, yaz dönemleri nispeten serin geçmekte kışları ise çok soğuk ve uzun sürmektedir. Lakin düşük seviyeli sahalarda sıcaklık artış göstermektedir. Yağmurların önemli bir kısmı ilkbahar ve yaz mevsimlerinin başlarında tesirlidir.¹⁹ Bu nedenledir ki senelik sıcaklık farkları 25°C'den fazladır ve Güneydoğu Anadolu bölgesinin iklimsel özellikleri göz ardı edilirse memleketimizin hiçbir bölgesinde bu denli yüksek sıcaklık farkıyla karşılaşmaz. Bu vaziyet bölgenin sıcaklık, basınç, yağış oranı, vb. iklimsel faktörlerini açık bir biçimde etkilemektedir.²⁰

¹⁷ Hayli, "Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", s. 30.

¹⁸ Erdoğan Akkan, "Erzincan Ovasının İklim Özellikleri", *DTCFD*, S: XXI, C: 3-4 (79-101), 1963, s. 79.

¹⁹ İbrahim Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Meta Yayınları, İzmir, 2004, s. 120.

²⁰ Hakkı Yazıcı- vd., *Cumhuriyet'in 75. Yılında Tercan*, Önder Yayınları, Ankara, 1998, s. 266.

1929-1990 Erzincan Meteoroloji İstasyonu'nun sıcaklık verilerine göre Yıllık ortalama sıcaklığın en düşük 4,2°C, yıllık ortalama en yüksek sıcaklığın 16,9°C olduğu görülmektedir. Sıcaklığın aylara göre dağılışını inceleyecek olursak ortalama en düşük ayın ocak ayı -8,0°C, ortalama en yüksek ayını ise ağustos ayı 31,6°C olduğu görülmektedir. Gün bazında görülmüş en düşük sıcaklık ise ocak ayı içerisinde -32,5°C olmuştur. Gün bazında en yüksek sıcaklığın ise ağustos ayı içerisinde 40,5°C olduğu görülmektedir. Bu bilgilere göre Erzincan'da görülmüş en yüksek ve en düşük sıcaklık değerleri arasında (-32,5°C - 40,5°C) 73°C'lık bir fark vardır bu değerler Erzincan'ın kendisine has oluşturduğu karasal iklimin ne denli sert ve karmaşık olduğu hakkında bir fikir oluşturabilir. Lakin Aylık ortalamalar temel alınacak olursa uzun devrede sıcaklık ortalamasının 0°C'ın altına düşmediği görülmektedir. Bu duruma ilave olarak kışların soğuk ve uzun, yağmur oranının ve sıcaklık farkının yüksek olması neticesiyle bitki örtüsü uzun zaman boyunca zarara uğramıştır.²¹

Erzincan ili bitki örtüsüne göre, step, sulak alan bitkileri ve orman bitkileri şeklinde üçe ayrılmıştır. Step bitki örtüsü; Karasu oluğunda, Erzincan ovasında ve Çayırılı ile Tercan ilçelerinde görülmektedir. Bu alanlarda fazlaca yavşan ve geven otu bitkileriyle sıklıkla karşılaşmaktadır. Bundan farklı olarak bölgede otsu step bitkileri; sığırkuyruğu, sütlegen, gelincik, stepe ait çalı görülmektedir. Erzincan ili ve sıradağlarının 2220 m'den yüksek bölümlerinin haricinde kalan, orman alanlarından mahrum bölgeler, doğal orman örtüsünün tahrip edilmesi neticesinde seyrek ot örtüsüyle kaplanmıştır. Erzincan'da bulunan orman varlığı il alanının sadece %9 oranındadır.²²

Bölgede bulunan ormanlık alanlar incelendiğinde Meşe, Sarıçam, yabani elma, armut ve erik ağaçlarına sahip olduğu görülür. Meşe ormanları; yoğunlukta Kemah Boğazı civarında ve Refahiye'nin güney çevresinde bulunmaktadır. Sarıçam ormanları ise Refahiye civarlarında bilhassa kuzeye bakan kısımlarında Esence Dağlarında, Mercan (Munzur) Dağları'nın ova kısmına bakan eteklerinde çok seyrek

²¹ Hayli, "Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", s.32-33.

²² Hayli, "Erzincan Ovası'nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası", s.52.

de olsa görülmektedir. Bahsi geçen ormanların çoğunluğunu bozuk orman alanları oluşturmakta ve az miktarda kereste elde edilebilmektedir. Zaman içerisinde doğal orman varlığının zarara uğratılması ve ormanların yeterince korunamaması neticesinde Erzincan'ın iklim şartlarının yarı kurak özelliğe bürünmesine ve orman alanlarının daimi olarak azalmasına zemin hazırlamıştır.²³

Ormanlık alanların ilin her alanına yayılmamış olması neticesi yapı malzemesinin seçiminde de etkili olmuştur. Köy yerleşim alanlarında kerpiç ve taş yapı malzemeleri kullanılır iken Refahiye çevresinde genellikle ahşap ve kereste kullanımı ön plana çıkmaktadır. Bölgede Sarıçam ormanlarının varlığı durumu izah etmektedir. Erzincan ili mevcut bitki örtüsünün karasal iklimin ve saydığımız beşeri gerekçelerin oluşturduğu zorluk bakımından çok zayıf bir durumda olmasına ve orman varlığının azlığı neticesinde erozyon sorunuyla da karşı karşıyadır. Erzincan'da yapılan çoğu ağaçlandırma çalışmasında başarısız olunmasının nedeni ise zeminin serpantinlerden oluşmasıdır.²⁴

1.3. Hidrografya

Her hangi bir coğrafi bölgede yeraltı kaynak suları, gölleri ve akarsuların oluşum aşamalarındaki değişimler temel olarak bölgenin iklimsel özellikleri çerçevesinde gerçekleşmektedir. İklimsel etkiler ile beraber jeolojik-jeomorfolojik özelliklerde zaman içerisinde oluşacak oluşum ve değişimleri etkilemektedir.²⁵ Bütün bu doğal oluşumlar akarsuların beslenmesi, beslenme şekli ve rejimleri üzerinde etkili morfolojik yapının ilk dikkat çeken özelliği olan depresyon alanlarındaki dar

²³ İbrahim Atalay, Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri, Erzincan İli Stratejik Planı(1991-2006), C:2, s. 35-36.

²⁴ Hayli, Erzincan Ovasının Beşeri ve İktisadi Coğrafyası, s. 52-53; Sinem Güneri, “Doğal Taşların Teknik Özelliklerine Göre Kullanım Alanlarının ve Uygulama Parametrelerinin Belirlenmesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Haziran, 2009, s. 6.

²⁵ Hakkı Yazıcı, “Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Hidrografik Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi* 3/2(181-217), 1997, s. 184.

boğazlarla birbirine eklenen ovalar ve bu ovaları çevreleyen yüksek dağlık sahalar sayesinde meydana gelmektedir.²⁶

Erzincan Ovasının doğal sınırını kuzey-kuzeybatıda Otlukbeli Dağları ve Esence Dağları oluşturur. Esence Dağları, Çayırılı Ovası ile Erzincan Ovası arasındaki ayrımı sağlayarak su bölüm çizgisini oluşturmaktadır. Batıda Karadağ (Köhnem Dağı), kuzeydoğu da Mercan, güneyinde ise Munzur dağları Erzincan ovasını çevrelemektedir. Mercan Dağları ise, Munzur Suyu-Pülümür Deresi arasında ki ayrımı sağlayarak su bölüm çizgisini oluşturmaktadır. Bahsi geçen Otlukbeli Dağları ise Yeşilirmak'ın su toplama havzası ile Fırat (Karasu) havzasını bir birinden ayıran su bölüm çizgisini oluşturmaktadır.²⁷

1.3.1. Akarsular ve Göller

Doğu Anadolu Bölgesi'nin genelinde akarsuların vadileri, rakımı yüksek yayla kısımlarında eni boyundan ve derinliğinden çok olan, basık ve geniş niteliktedir. Ovalar arasında küçük boğazlarla akarsu geçişleri olmakla beraber derinlikleri 5-10 m ile sınırlıdır. Aras ve Iğdır Ovaları dışında Doğu Anadolu'da bulunan büyük akarsuları sulama faaliyetlerinde aktif olarak yararlanılmaz ve nadir sayılabilecek derecede kullanılırlar yapıları gereği derin akan küçük sular olmaları neticesinden bunlara ihtiyaç duyulmamaktadır.²⁸ Ayrıca akarsu havzalarının kesiştiği boğazların eğiminin fazla oluşu, yatağının tamamıyla düzlenmemiş olması ve genç oluşum şekillerinin gözlemlenmesiyle de yakın bir jeolojik geçmişe sahip olduğu çıkarımı yapılabilmektedir.²⁹

Fırat Nehri, Doğu Anadolu bölgesi içerisinde bulunmakla beraber Türkiye'nin su toplama alanı açısından en geniş akarsuyu (120.000 km²) konumundadır. Ülke sınırları içerisindeki boyutu göz önüne alındığında Fırat Nehrinin kaynağı Sivas'ta

²⁶ Halil Günek-Sabri Karadoğan, “Yukarı Karasu (Fırat) Havzasında Kar Yağışlarının Akım Üzerine Etkisi”, *II. Ulusal Kar Kongresi*, 2000, Erzurum. s. 107.

²⁷ Selçuk Hayli, “Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 12, S: 1 (1-24), Elazığ, 2002. s. 2.

²⁸ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 248.

²⁹ Erinç, *Doğu Anadolu Coğrafyası*, s. 113-114.

bulunan Kızılırmak'tan sonra ikinci uzun akarsuyu sayılmaktadır (1263 km) Karasu Nehri ise Fırat Nehrinin bir ana kolu niteliğindedir.³⁰

Kaynağını Erzurum Dumlı Dağlarından alan Karasu Nehri Erzurum Ovası, Aşkale, Tercan güzergâhında ilerleyerek Tuzla Çayı'nı da bünyesine kattıktan sonra Sansa Boğazı'na girer. Erzincan ovasına uğramadan önce Kemah Boğazı'na ulaşır daha sonrada Atma Boğazı'na akan kaynağı Divriği olan Çaltı suyunu da içine katarak Kemaliye'ye ulaşır. Son olarak Murat Nehri ile birleşerek Fırat'ı oluşturmaktadır.³¹

Erzincan sınırları içerisinde bulunan akarsular Karasu (Fırat) Nehri haricinde genellikle kısa uzunluk göstermekle beraber sel niteliği taşımaktadır. Mevsimsel değişimlerden etkilenen türde olan bu akarsular ilkbahar aylarında kar ve yağmurun bıraktığı su miktarının fazlalığı neticesi ile kabarır ve coşarlar bu akarsular; Mercan, Kom, Kadıgözü, Miran, Başpınar, Cimin, Pahnık, Sürperen, Çandaklı ve Çukurdere olarak saymak mümkündür.³² Erzincan ovası içerisinde geçen Karasu Nehri yaklaşık olarak 1805 km²'lik bir su toplama alanına sahiptir.³³

Hidrografik açıdan ovayı iki kısma bölmeye ve ova içerisindeki suları dış drenaja ulaştırması hasebi ile Karasu Nehri önem arz etmektedir. Erzincan Ovasına çevresindeki dağlardan çok miktarda dereler aracılığı ile su taşınmaktadır bu derelerin çoğunluğu mevsimlik aktif olmakla birlikte yazları kurumaktadırlar. Karasu Nehri ovaya doğu doğrultusunda girerek birçok kaynağı üzerinde toplaması sonucunda ovanın drenajını oluşturmaktadır.³⁴

³⁰ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 281.

³¹ Metin Tuncel, "Fırat", Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C: 26, Ankara, 2002, s. 31-32; Yavuz Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013. s. 16.

³² Talip Yücel, "Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*-XIII-4, (95-111), Ankara, 1955, s. 110-111.

³³ Mustafa Samet Altınbilek, "Planlama Sorunları Açısından Erzincan'ın Şehir Coğrafyası", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997, s. 19.

³⁴ Hayli, "Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı", s. 3.

Doğu Anadolu Bölgesinde çok sayıda göl bulunur bu göllerin tipik oluşum bölgeleri genellikle yüksek yaylaların doğu yamaçlarında oluşmaktadır. Volkanik oluşumlardan dolayı Kars yaylalarında ki göller gruplar halinde görülmektedir.³⁵ Bilindiği üzere ülkemizin en büyük gölü olması yanı sıra Van gölü 3764 km²'lik alanıyla Doğu Anadolu'da ki en büyük kapalı havza olma niteliğindedir.³⁶

Erzincan sınırları dâhilinde bulunan göller genellikle küçük göller ve göletler şeklinde görülmektedir. İliç'te Acı Göl, Kemaliye'de Kadı Göl, Çayırılı'da Yedigöller ile Aygır Gölü, Otlukbeli'nde Otlukbeli Gölü ve Tunceli sınırında konumlanan Munzur Gölü yer almaktadır.³⁷ Erzincan'da bulunan göller geneli itibari ile yağış mevsimlerinde su seviyelerinde artış göstermekle birlikte yaz aylarında kuruma ve su seviyelerinde kayıplar yaşamaktadır bu göllerin oluşumlarında doğal oluşum serüveni (Otlukbeli Gölü, Aygır Gölü, Yedi Göller) dışında yapay olarak da barajlar hasebi ile oluşan göller de görülmektedir.³⁸

1.4. Jeolojik ve Jeomorfolojik Yapı

Türkiye coğrafyasına genel bir bakış ile bakıldığında yoğunlukla dağ silsileleri ile karşılaşılır kabaca tasnif edilecek olunursa batı Anadolu kısmı daha az dağlık yapıya sahip olmakla birlikte Doğu Anadolu Bölgesi'ne gidildikçe dağlık coğrafi özellik artış göstermektedir. Türkiye'de Genel olarak dağlar üç ana gruba ayrılırlar bunlar volkanik, kıvrımlı ve kırık dağlar şeklinde adlandırılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki dağlar doğu-batı yönünde uzanmaktadırlar bu dağlar bölgede Van Gölü'nün kuzey kesimlerinde birleşim göstermektedirler.³⁹

³⁵ Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 309.

³⁶ Afif Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK, Ankara, 1992, s. 3; Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 5.

³⁷ Akkan-Tuncel, "Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü", s. 101; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 36.

³⁸ Pınar Taşkıran, "Demirpınar Çayı Havzası'nın (Üzümlü-Erzincan) Fiziki Coğrafyası", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010, s. 82; Yavi, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, s. 6; Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 285.

³⁹ Cemalettin Şahin-Hayati Doğanay vd, *Türkiye Coğrafyası (Fiziki, Beşeri, Ekonomik, Jeopolitik*, Gündüz Yayıncılık, Ankara, 2005, s. 35-39.

Doğu Anadolu'yu tamamen çevreleyen bu dağlar orojenik kıvrım dağları olarak adlandırılırlar. Oluşum süreçleri itibarı ile tektonik ve volkanik hareketler neticesinde bölge çok fazla engebeli ve yüksek bir nitelik kazanmıştır.⁴⁰ Bu yüzden ki Anadolu'nun diğer bölgelerine nazaran Doğu Anadolu yüksekçe bir yapıda olmakla beraber en geniş bölgeleri dahi deniz seviyesinden en az 1500 m gibi oldukça yüksek bir rakıma sahiptir. Doğu Anadolu bölgesindeki en alçak ova 875 m ile Iğdır ovasıdır Erzurum ovası ise 1750-1800 m aralığında bir rakım içerisinde bulunmaktadır. Bölgede ki ovaların yüksekliği İç Anadolu ve Batı Anadolu'da bulunan birçok dağın zirvesine eş değer ya da daha yüksek rakıma sahiptir.⁴¹ Bölge'deki bazı şehirlerin rakım bilgileri ise şunlardır; Kars ili 1775, Erzurum 1869, Erzincan 1215 m'dir.⁴² Doğu Anadolu Türkiye'nin en yüksek rakımlı dağlarına da sahiplik yapmaktadır. Bunlardan başlıca ikisi Büyük Ağrı Dağı (5165 m)⁴³ ve Süphan Dağı'dır (4158 m).⁴⁴

Erzincan ili ve çevresi, jeolojik açıdan Türkiye'nin en karmaşık bölgeleri arasında bulunmaktadır. Bölge bu özelliğini Mesozoyik döneminin başlangıcından Tersiyer dönemin ortalarına kadar devam ettirmiştir. Jeolojik kuşakların birleştiği kavşak üzerinde bulunan Erzincan'ın jeolojisi, günümüzde şehrin üzerinde konumlandığı ovanın açılmasına neden olan genç yanal atılımlı fayların etkisi ile iyice karmaşık bir hale bürünmüştür. Aşağı yukarı 25 km Taban, 50 km tavan olmak üzere yanal atılımlı fayların etkisi ile gelişmiş çek-ayır havzasıdır.⁴⁵

Ayrıca KAF bölgedeki sismik hareketliliğin en belirgin neticesi olmakla beraber Erzincan ovasının meydana gelme sebepleri arasındadır. Kuzey Anadolu

⁴⁰ Gül-Başbüyük, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Erzincan Kazası)*, s. 9; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 27.

⁴¹ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 1.

⁴² Saraçoğlu, *Doğu Anadolu Bölgesi*, s. 469.

⁴³ http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/birimler/tuvak/volkanlar/holosen/agri_dagi.pdf (Erişim Tarihi; 13.04.2020.)

⁴⁴ http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/birimler/tuvak/volkanlar/holosen/suphan_dagi.pdf (Erişim Tarihi; 13.04.2020.)

⁴⁵ Okan Tüysüz, "Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Tektonik Evrimi", *Ulusal Deprem Mühendisliği Konferansı-2* (271-280), 1993, s. 273.

Fayının (KAF) kesintisiz uzunluğu, yaklaşık olarak 1100 km olmakla beraber Ege denizi ve İran sınırına kadar olan uzantılarıyla birlikte 1600 km'dir.⁴⁶ Fay kayma düzlemi bakımından birçok parçalardan meydana gelmekle beraber 500-1000 m genişliğinde olan bir fay zonu oluşturmaktadır. Bu zon içerisinde sıcak ve soğuk su kaynakları, traverten oluşumları, gölcükler, ezilmiş-parçalanmış kayalar ve genç volkan konileri belirlemektedir.⁴⁷

Erzincan ve çevresi, alt Miyosende Akdeniz'den gelen bir deniz yükselmesinin etkisi ile Keşiş dağlarını kaplamıştır. Munzur dağlarının çukur kısımlarının deniz altında kalması, dağın ana yığınının bir ada görünümü vermiştir. Bölge deniz altında kalması neticesi ile tortullaşma alanı olmuş bu olay orta Miyosene kadar sürmüştür. Orta Miyosende deniz Erzincan ve çevresini kalıcı olarak terk ederek yerini acı sulu göllere bırakmıştır.⁴⁸ Denizin Çekilmesinin ardından yanal atılımlı fayların etkili olduğu bilinmekle beraber bu faylaşmanın başlangıç zamanı hakkında elde edilen kesin bir veri ya da belge olmamakla birlikte genel kanı orta Miyosen'den itibaren olduğu yönündedir.⁴⁹

Orta miyosen sonrasında oluşan tektonik hareketlilikler neticesi ile Esence, Otlukbeli ve Kılıçkaya dağları toplu bir şekilde yükseliş göstermiş faylar boyunca ise çökmeler oluşmuştur. Çeşitli kum, çakılların basınçla birleşmesi ve zaman içerisinde sertleşmesi sonucu konglomera olarak adlandırılan pliyosen çökelleri günümüz nehir yatağından 30-60 m aralıklı yüksekliklerde akarsu sekileri meydana getirmiştir.⁵⁰

⁴⁶ İhsan Ketin, "San Andreas ve Kuzey Anadolu fayları arasında bir karşılaştırma", *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, 19, 1976, s. 153.

⁴⁷ İhsan Ketin, "Kuzey Anadolu Fayı Hakkında", *M.T.A. Enstitü Dergisi*-72 (1-28), 1969, s. 1.

⁴⁸ Erdoğan Akkan, "Erzincan Ovasında Son Tektonik Hareketler ve Bunların Morfolojideki Tesiri", *Türk Coğrafya Dergisi*, Y: XVII, S: 21 (123-139), İstanbul, 1961, s. 125-126.

⁴⁹ Tüysüz, "Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Tektonik Evrimi", s. 276.

⁵⁰ Yazıcı, *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan*, s. 269-270.

1.5. Çayırılı İlçesinin Genel Coğrafi Özellikleri

1.5.1. Çayırılı ilçesinin Konumu

Erzincan ili, Doğu Anadolu Bölgesi'nin kuzeybatısında, Yukarı Fırat bölümü sınırları içinde bulunur. Çayırılı ilçesi ise Erzincan il merkezinin doğusunda ve il merkezine 113 km uzaklıkta bulunmaktadır. Çayırılı ilçesi; Esence dağlarının kuzeyinde, Başköy Depresyonu olarak bilinen doğu-batı uzantılı çukur sahanın doğu kesiminde yer alır. Çayırılı yaklaşık olarak 1500 m rakıma sahiptir. Belirli bir kısmı ilçenin sınırlarında olan esence dağları 3.546 m ile ilçenin en yüksek noktasını oluşturur. İlçe 33 km²'lik bir ovanın üzerinde yer almaktadır. Ovanın eğimi kuzeybatı yönünden güneydoğu yönüne doğrudur. Ovayı batı ile güney batı yönünden Esence dağları, Kuzeyden Otlukbeli dağları çevreler ova 3 ana bölümde incelenebilir. 1.bölüm Saygılı düzü 2.bölüm Balıklı Çayı ve ilçe arasındaki alan 3. Bölüm ise Harmantepe düzüdür.⁵¹

1.5.2. Çayırılı İlçesinin İklimi ve Bitki örtüsü

Erzincan ilinin sahip olduğu iklim yapısı göz önüne alındığında; yaz dönemleri nispeten serin geçmekte kışları ise çok soğuk olmakla beraber uzun sürmektedir. Lakin düşük seviyeli sahalarda sıcaklık artış göstermektedir. Yağmurların önemli bir kısmı ilkbahar ve yaz mevsimlerinin başlarında tesirlidir.⁵²

Çayırılı ilçesinin iklimi Erzincan'ın genel iklimsel özelliklerine benzerlik göstermektedir. Meteorolojik bilgilere göre Çayırılı'da yıllık ortalama sıcaklık 8,3 °C'dir. En soğuk ayı -11,7 °C ile ocak ayı, en sıcak ayı ise 34 °C ile temmuz ayı'dır. İlçe; aralık, ocak, şubat ve mart aylarını kar örüsü altında geçirir. Ayrıca ilçede bahar aylarında bile kış mevsimi özellikleri görülebilmektedir. İlçede 2000-2010 verilerine göre en yüksek sıcaklık 40,6°C ile temmuz ayında en düşük soğukluk ise -25,0 °C ile

⁵¹ Ceylan, "Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s.277; Erdoğan Akkan, *Erzincan ovası ve çevresinin jeomorfolojisi*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964, s. 14; Nezahat Ceylan, Çayırılı Tarihine Işık Tutan Yerleşme: Saygılı Höyük, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, Kars, 2019, s. 636; Mustafa Korkmaz, Floristical Diversity and Endemic Plants of Çayırılı District (Erzincan/Turkey), *Biological Diversity and Conservation*, C. 8(3) s. 224.

⁵² Atalay, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, s. 120.

aralık olmuştur. Erzincan ilinin yıllık kar yağış ortalaması 27,5 gündür. Erzincan’da toprağın karla örtülü kalması ise 34,9 gündür. İl yıllık 30,9 mm’lik ortalama yağışa sahiptir. Kar yağışı nisan ayına kadar devam edebilmektedir. Toplam yağışın % 40’ını ilkbahar mevsimi oluşturur.⁵³

Erzincan ili bitki örtüsüne göre, step, sulak alan bitkileri ve orman bitkileri şeklinde üçe ayrılmıştır. Step bitki örtüsü; Karasu oluğunda, Erzincan ovasında ve Çayırılı ile Tercan ilçelerinde görülmektedir. Bu alanlarda fazlaca yavşan ve geven otu bitkileriyle sıklıkla karşılaşilmektedir. Bundan farklı olarak bölgede otsu step bitkileri; sığırkuyruğu, sütleğen, gelincik, stepe ait çalı görülmektedir. Erzincan ili ve sıradağlarının 2220 m den yüksek bölümlerinin haricinde kalan, orman alanlarından mahrum bölgeler, doğal orman örtüsünün tahrip edilmesi neticesinde seyrek ot örtüsüyle kaplanmıştır.⁵⁴

1.5.3. Çayırılı İlçesinin Hidrografyası

Çayırılı ilçesi önemli akarsulara sahiptir. İlçenin başlıca akarsuları Soğanlı Çay, Büyükçay, Kırmızıtaş Deresi, Kale Deresi, Balıklı Deresi ile Çayırılı Deresi’dir. Ovadaki önemli derelerden olan Çayırılı ve Balıklı kaynaklarını Esence dağlarından alır ve İlçedeki tüm çaylar, dereler ve nehirler Karasu ırmağına kavuşur Karasu ırmağı Çayırılı ilçesinde son derece önemli bir akarsu kaynağıdır. Karasu ırmağı ve ilçedeki diğer tüm akarsu kaynakları bölgedeki tarım alanlarına ilkbahar aylarında taşıdıkları alüvyonlar sebebiyle verimlilik seviyesini artırmaktadır. İlçede bulunan göller; Acı Göl, Dipsiz Göl, Müminağa Gölü, Yedi Göller, Sirk Gölü ve Aygır Gölü’dür. Esence Dağların da bulunan Aygır Gölü; 1 km² yüzölçümü ile bölgenin en büyük gölü olma niteliğine sahiptir. İlçe merkezi ile balıklı deresi arasında kalan

⁵³ Korkmaz, Floristical diversity and endemic plants of Çayırılı district (Erzincan/Turkey), s. 225.

⁵⁴ Hayli, “Erzincan Ovası’nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, s. 52.

bölge Ovanın önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Bu alan “Çayırli depresyonu” olarak adlandırılır ve ilçenin en verimli tarım arazilerini oluşturur.⁵⁵

⁵⁵ Ceylan, Çayırli Tarihine Işık Tutan Yerleşme: Saygılı Höyük, s.636; Korkmaz, Floristical Diversity and Endemic Plants of Çayırli District (Erzincan/Turkey), s.225; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 32.

İKİNCİ BÖLÜM

ERZİNCAN'IN ESKİÇAĞ TARİHİ

2.1. Tarih Öncesi Çağlar

Bir toplumun veya topluluğun tarih sahnesindeki varlığının ispatı ya da delili o toplumların oluşturdıkları medeniyet seviyesi ve yaşam şekilleri hakkındaki bilgileri günümüze kadar ulaşan yazılı veya maddi belgelerin analizleri neticesinde öğrenilmektedir. Maddi belgelerden, toplulukların geride bıraktıkları mimari kalıntılar, sanat eserleri, tapınım alanları, ölü gömme alanları ve her çeşit buluntular anlaşılmaktadır. Maddi belgeler yazılı belgeler kadar çok fazla bilgi vermemekle beraber yoruma ve mukayeseye dayalı bilgi sunmaktadır.⁵⁶

İnsanoğlunun var oluş serüveninin başlangıcından toplulukların yazılı belge oluşturma aşamasına ulaştığı MÖ 3200-3000 yıllarında ilk olarak Sümerlerin çivi yazısı ve Mısırlıların hiyeroglifi kullandıkları zamana kadar geçirdiği döneme tarih öncesi=prehistorya denmektedir.⁵⁷ Bölgelere ve toplumlara göre dönemler farklılık göstermekle beraber Anadolu'nun prehistoryasının sonu Asur Ticaret Kolonileri'nin ticari faaliyetleri ile yazının Anadolu'ya MÖ 2.binin ilk çeyreğinde ulaşması sonucu gerçekleşmiştir.⁵⁸

Bilimsel kanı Pleistosen dönemde insanoğlunun ilk hareketlerini (alet edevat yapma) yaptığı yönündedir. Pleistosen dönemin başlangıcı ile bitişi arasında tam net bir zaman dilimi üzerinde fikir birliği sağlanamamıştır. Buzul çağı olarak bilinen Pleistosen dönemi içerisinde gerçekleşen iklimsel değişiklikler; İnsanın yaşayış şeklini etkilemekle birlikte doğa koşullarının sunduğu imkânları kullanarak asalakça bir yaşam sürdürmesine ve cinsiyetçi iş bölümleri oluşturarak besin gereksinimlerini sağlamasına ortam oluşturmuştur. İhtiyaçları doğrultusunda av malzemeleri sivri uçlu kesici aletler, zıpkınlar, kemikten iğneler ve insanlık tarihinin yazıdan önceki en

⁵⁶ Celal Tuna, *Mağaradan Kente Anadolu'nun En Eski Yerleşim Yerleri I*, İletişim Yayınları, İstanbul.2000. s. 11.

⁵⁷ Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları I*, İstanbul, 1990, s. 16.

⁵⁸ Cahit Günbattı, *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Yazılı Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2017, s. 31.

büyük sıçraması kabul edilen ateşin bulunması da bu dönem içerisinde gerçekleşmiştir. Bu dönemde insanların, barınma ihtiyaçları için kullandıkları mağara vb alanlarda resimler yaptıkları görülmüştür.⁵⁹

Anadolu'nun tarih öncesi dönemleri dört çağa ayrılmaktadır; Eski Taş (Paleolitik) Çağı, Orta Taş (Mezolitik) Çağı, Yeni Taş (Neolitik) Çağı ve Maden Çağları olarak adlandırılır. Yeni Taş Çağına kadar yaşamsal anlamda insanın hayatı birbirine benzemekle birlikte Neolitik dönem içerisinde ise yerleşik hayat, tarım, çanak-çömlek imalatı gibi yenilikler gözlemlenmektedir.⁶⁰

2.1.1. Paleolitik Çağ (Eski Taş)

Türkiye'de "*Yontmataş devri*" olarak bilinen Paleolitik çağ tarih öncesi dönemlerin en eski safhasını oluşturmaktadır. Paleolitik kelime anlamı bakımından "*Palaaios: Eski*" ve "*Lithos: Taş*" sözcüklerinin birleşerek oluşturduğu Eski Taş Çağı anlamında kullanılır.⁶¹ Günümüzde içerisinde bulunduğumuz jeolojik zaman dilimi olan IV. Zaman dilimi (Son Buzul Çağ) içerisinde bulunan Paleolitik dönemde insanlar doğanın kendilerine sundukları kadarıyla beslenebilmekte, toplayıcı ve avcılık yaparak hem etçil hem de otçul biçimde geniş alanlara ihtiyaç duyarak yaşadılar ve ava yetecek kadar yetişkinle sınırlı küçük gruplar halinde hareket etmişlerdir.⁶² Kadınların toplayıcı erkeklerin ise avcı statüsünde iş bölümleri olmakla birlikte barınma ihtiyaçlarını da yoğunlukla mağaralar gidermekteydi mağaraların yanı sıra ağaç kavuklarında, kaya oyuklarında ilkel formda kendilerine barınma sağlamışlardır.⁶³

⁵⁹ Ekrem Akurgal, , *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2005, s. 3

⁶⁰ Tuna, *Mağaradan Kente Anadolu'nun En Eski Yerleşim Yerleri I*, s.11; Oktay Özgül, "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi", Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 42; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 8.

⁶¹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2002, s. 7.

⁶² Grahame Clark, *World Prehistory: A New Outline*, Cambridge University Press. New York. 1969. s. 33.

⁶³ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 3; Tuna, *Mağaradan Kente Anadolu'nun En Eski Yerleşim Yerleri I*, s. 15

Glasiyal (buzul) dönemin sert koşullarda geçmesi dönem insanının yaşamını çok etkilemiş ve av sahnelerini içeren mağara duvar resimleri yine bu dönem içerisinde görülmektedir. İlkel toplumun gelişim ve sanat olguları içerisinde avcılık ve av hayvanları mağara sanatı olgusunun oluşmasına sebebiyet vermiştir. Av veya topladıkları bitkileri kesmek için aletler yaptıkları taşları kullanarak tek veya çift yönlü kullanım için el baltaları, yine taşları birbirine vurarak oluşturdukları sivriltilmiş yaprak formu ilkel bıçaklar, kemikten iğneler kullanmışlardır.⁶⁴

Paleolitik Çağ kendi içerisinde üç döneme ayrılmaktadır; Alt, Orta, Üst olarak sınıflandırılan bu dönemlere ait Türkiye’de Paleolitik Çağ’a tarihlenen birçok mağara ve kaya sığınağı tespit edilmiştir.⁶⁵

Günümüzden yaklaşık 2,5 milyon yıl öncesi ile 200 bin yıl öncesine kadar geçen süreye Alt Paleolitik dönem denmektedir. Bu dönem içerisinde Afrika’dan başlayan yayılım hareketiyle Anadolu bir kavşak misali ilk insanların Asya ve Avrupa kıtalarına geçişleri bakımından önem teşkil etmektedir.⁶⁶ Alt Paleolitik dönemde iki kültür varlığı olduğu kabul edilmektedir “*yongalı alet*”, “*iki yüzeyli alet*” içeren kültürler; İki yüzeyli alet içeren kültürler Micoquien (Mikokiyen), Acheuléen (Aşölyen) ve Abbévilien (Abeviliyen) den; yongalı alt Paleolitik kültürler ise Levalloisien (Lövaluaziyen), Tayacien (Tayasiyen) ve Clactonien (Klaktoniyen)den oluşmaktadır. Yongalı alet yapımı ilk olarak Homo Habilis’ler tarafından yapılmıştır. Bu tür, yoğunlukla Afrika kıtasının güneyi ve doğusunda yaşamaktaydı. İki yüzeyli alet tekniği ise Homo Erectus’ların eseridir.⁶⁷

Ülkemizde Alt Paleolitik Çağ’a ait verilerin rastlandığı Yarımburgaz mağarası İstanbul il merkezinin 20 km Batısında Küçükçekmece Gölü’nün kuzeyinde

⁶⁴ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 3; Alâeddin Şenel, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982. s. 126.

⁶⁵ Tuna, *Mağaradan Kente Anadolu’nun En Eski Yerleşim Yerleri I*, s. 15

⁶⁶ Işın Yalçinkaya, “*Eski Anadolu Uygarlıkları, Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)*”, Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009, s. 3.

⁶⁷ Savaş Harmankaya, “Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşme Yerleri-I*, Paleolitik-Epipaleolitik, 7-19, 1997, s. 15; Yalçinkaya, “*Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)*”, s. 3.

Başakşehir ilçesinin altın şehir mahallesine 1,5 km uzaklıkta konumlanmaktadır. Yarımburgaz mağarası çok fazla Çaytaşı alet sağlaması bakımından önem arz etmektedir. Ayrıca bir diğer önemli yanı da bu aletlerin katmanlar halinde korunarak hayvan kemikleriyle beraber günümüze ulaşması dönem açısından değerini artırmaktadır. İlk insanların Afrika'dan dünyanın başka yerlerine yayıldıkları hipotezi göz önünde tutulacak olursa Yarımburgaz mağarası zaruri geçiş noktasında bulunmaktadır. Yarımburgaz mağarasında ki dolgu incelendiğinde en az 1 milyon yıllık olduğu ve insan gruplarının da oluşumunu tamamlamış mağarayı 400.000 yıl sonra kullanmaya başladıkları anlaşılmaktadır.⁶⁸

Yarımburgaz mağarasından sonra ülkemizde insan verileri oluşturan en eski tabakalaşma Antalya'da bulunan Karain Mağarasıdır. Mağara Akdeniz Bölgesi'nde Antalya ilinin 30 km kuzeybatısında, Yağca köyünün sınırları içerisinde konumlanmaktadır. Mağara içerisinde elde edilen aletlerin şekilleri itibarıyla yongalama işleminin yerel radyolarit (Tortul bir kayaç türü) ile mağarada gerçekleştiğini göstermektedir. Karain mağarasında bulunan aletlerin nadir olması ve balkanlarda ki örnekleriyle benzer nitelik göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Toplamda 8 tabakadan oluşan kültür evrelerinde odun, kömür, yanmış kemik kalıntıları ve ocak bulunmuştur. Karain'de yonga kültürü yanı sıra iki yüzeyli kültürler de görülmektedir. Ayrıca mağara Alt Paleolitik dönem evresinden roma dönemine kadar aralıklı yerleşimlere de ev sahipliği yapmıştır.⁶⁹

MÖ 80.000-30.000 yılları arası Orta Paleolitik Çağ'da ise çoğunlukla yongalı aletler görülmektedir. Dönem içerisinde iklimin daha çok ılımanlaşıp hayvanların çeşitliliğinde görülen artış sebebiyle yapılan av aletlerinde Alt Paleolitik döneme nazaran daha küçük ebatlı alet türleri olmakla birlikte alet sayılarında bir artış

⁶⁸ Mehmet Özdoğan-Alpaslan Koyunlu, "Yarımburgaz Mağarası, 1986 Yılı Çalışmalarının İlk Sonuçları ve Bazı Gözlemler", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 32/33, İstanbul, 1986, s. 14; Şengül Aydıngün, "Yarımburgaz Mağarası'nda Son Durum", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.152, İstanbul, 2016, s. 217.

⁶⁹ İsmail Kılıç Kökten, "Karain'in Türkiye Prehistoryasında Yeri", *Türk Coğrafya Dergisi* 0/22-23 (17-28), 2014, s. 21; Yalçınkaya, "Eski Anadolu Uygarlıkları Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)", s. 11; Işın Yalçınkaya – Kadriye Özçelik, "Karain Mağarası'nın Kültürel ve Çevresel Verileri Işığında Anadolu Orta Paleolitik'inin Değerlendirilmesi", *Adalya Dergisi*, S. XV, 2012, s. 4.

gözlemlenmektedir. Musteryen endüstrisinde yongaların geliştirilerek yenilikçi av aletlerine dönüştürülüp av hayvanından kendisini uzak tutacak silahlar geliştirmesi uzun sapların ucuna aletleri yerleştirmeleriyle gerçekleşmiştir. Bu aletlerin, Alt Paleolitik dönemde görülmesine karşı Orta Paleolitik dönem içerisinde asıl yayılımları gerçekleşmiştir.⁷⁰

Üst Paleolitik olarak adlandırdığımız son evre ise MÖ 40.000-10.000 yılları arasında geçen süreyi kapsar bu dönem boyunca dünya iklimi çok sert ve soğuk olmakla birlikte insan türleri arasında sebebi tartışmalı olmakla birlikte Homo sapiens neandertalensis zamanla yok olmuş yerini ise günümüz insanı Homo sapiens sapiens almıştır. Bu dönemde av hayvanlarında bolluk ve besin çeşitliliğinde artış olmuş bu artış insana düşünme ile birlikte hayat standartlarını koruma fırsatı tanımıştır. Dönem içerisinde hammadde olanaklarını ekonomik şekilde kullandıkları ve avlarından artan kemikler, boynuzlardan da aletler yaptıkları bilinmektedir. Bütün bu olumlu olanaklar neticesiyle sanatsal aktiviteler dönemin en dikkat çekici yanı olmuştur. Mağara sanatı daha çok din, büyü, sihir ekseninde temelinde av kültürünün olduğu sanatsal yaklaşımlar oluşturmıştır. Bu sanat örneklerine, Öküzini, Karain gibi mağaralarda rastlanılmaktadır.⁷¹

Üst Paleolitik endüstrilerinden Aurignacien, Gravettien Aletlerine Anadolu içerisinde birçok bölgede rastlanılmıştır.⁷² Erzincan bölgesinde Araştırmaların yetersizliği nedeniyle Paleolitik dönem hakkında bir buluntuya veya yerleşim alanına rastlanılamamıştır.

2.1.2. Neolitik Çağ (Yeni Taş)

Neolitik Neos ve Lithos sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş Türkçede ‘Yeni Taş’ anlamına gelmektedir. Mezolitik dönem içerisinde görülen buzulların erimesi yeni yaşam alanları ve çevresel faktörlerin getirisi sonucunda insanoğlu avcı

⁷⁰ Tuna, *Mağaradan Kente Anadolu’nun En Eski Yerleşim Yerleri I*, s. 27; Harmankaya, “Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 18; Özge Birol, *Paleolitik Çağda Güneybatı Marmara*, arkeoloji anabilim dalı, İstanbul üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, İstanbul, 2019. s. 17.

⁷¹ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 10-11; Şenel, *İlkel Topluluktan Uygur Topluma*, s. 126.

⁷² Harmankaya, “Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 18-19.

toplayıcı nitelikte olan yaşam tarzını zaman içerisinde terk ederek değişim göstermiştir. Neolitik Çağ, insanoğlunun besin üretim safhasına MÖ 10.500-5000 yılları arasında geçtiği dönemdir.⁷³

Bu dönemde zirai hayatın getirisi olarak besin depolama ile artı ürün sağlanmış bunun neticesinde nüfus artışı ile beraber toplumsal iş birliğinin temelinin atıldığı görülmüştür. Neolitik dönem, birçok yeniliğin ve icatların gerçekleştiği dönemdir (ateşin kontrol altına alınması, seramik yapım tekniğinde ateşin kullanımı vb).⁷⁴ Araştırmalarda elde edilen buluntulardan, dönem içerisinde buğday yetiştiriciliğinin yanı sıra hayvancılık yapılarak keçi, koyun besleyip yedikleri anlaşılmaktadır.⁷⁵

Neolitik Dönem’de en önemli değişim insanoğlunun yaşam şekli ve geçim tarzı olmuştur. Bazı tarihçiler bu döneme ‘*Neolitik Devrim*’ demişlerdir. Günümüzün sosyal ve ekonomik yapısının temelinin oluşturan bu dönem adeta günümüz uygarlığının çekirdeğini oluşturmaktadır. Neolitik Çağ’da kile şekil kazandırılmış gündelik işlerde kullanımı sağlanmıştır ve kilin ateşte pişirilerek daha dayanıklı hal alması sağlanmıştır. Bu değişiklik Neolitik dönemi ‘*çanak-çömlekli*’, ‘*çanak-çömleksiz*’ olmak üzere ikiye ayırmamızı sağlamıştır.⁷⁶

MÖ 10.500-7000 arası “*Aseramik Neolitik*”, “*Seramiksiz Neolitik*” ya da “*Çanak Çömleksiz Neolitik*” dönem olarak adlandırılmıştır. Aseramik dönem sonrasında işlenebilir toprak türleri keşfedilmiş ve ateşinde yardımıyla “*Çanak Çömlekli Neolitik Dönem*” başlamıştır. Dönemin çanak çömlekleri iç yüzeyleri kırmızı dış yüzeyleri siyah olma özelliğini taşır ayrıca daha önceki devirlerde görülen

⁷³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 18-19; Mehmet Özdoğan, “Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve ‘Braidwoodlar’”, *TÜBA-AR VII*, 2004, s. 45; Savaş Harmankaya, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme, TAY, s. 13.

⁷⁴ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 10; Ekrem Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Ankara, 2006, s. 105-106.

⁷⁵ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 3-5.

⁷⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 48; Ian Hodder, *Çatalhöyük Leoparın Öyküsü*, (Çev. Dilek Şendil), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul. 2014, s. 21.

kaba ve iri formun tersine daha ince pürüzsüz ve perdahlı olmaları neticesinde Neolitik dönem “*Cılalı Taş Devri*” olarak da adlandırılmıştır.⁷⁷

Neolitik dönemin oluşum aşaması tüm bölgelerde aynı anda gerçekleşmemiş zaman içerisinde bir birlerinden bağımsız olarak oluştuğu anlaşılmıştır. Günümüze kadar yapılan çalışmalarda döneme ait elde edilen en eski yerleşim merkezlerine Anadolu’da rastlanmaktadır. Neolitik dönemin başlangıcı MÖ 11.000-10.500 olarak kabul edilmekle birlikte MÖ 3 binlere kadar devam ettiği düşünülmektedir.⁷⁸

Neolitik dönem insanının hayatındaki değişiklikler onların inançlarını ve yaşayış biçimlerini de etkilemiştir. Mağara sanatı olarak adlandırılan av sahneleri terk edilip büyük olasılıkla kadının toplayıcılıktaki hünerini tarımda da göstermesi ile toprağın bereketini kadının üreme ve çoğalmasıyla bağdaştırıp anaerkil bir topluluğa dönmüş ve ana tanrıça inancının da temelini bu dönemde oluştu görülmektedir. Bu dönem içerisinde elde edilen heykellerde çoğunlukla şişman, çıplak ve çocuğu yanında kadın figürleri görülür. Ayrıca bazı figürlerin yanında hâkimiyeti simgeleyen yırtıcı hayvan figürü de görülmektedir.⁷⁹

Anadolu’da ki Başlıca Neolitik çağ merkezleri, Çanak çömleksiz dönem; Nevalı Çori, Göbeklitepe (Şanlıurfa), Hallan Çemi (Batman), Can Hasan III (Karaman), Cafer Höyük (Malatya), Çayönü (Diyarbakır) yerleşim yerleri sayılabilir Çayönü yerleşimi Neolitik dönemin tamamını kapsamaktadır.⁸⁰ Çanak Çömlekli Neolitik Çağ’da ise başlıca yerleşim yerleri; Mezra Teleilat (Şanlıurfa), Çatalhöyük (Konya), Köşk Höyük (Niğde), Hacılar (Burdur) gibi önemli yerleşim alanları oluşturmaktadır.⁸¹ Erzincan bölgesinde yeterli araştırma yapılmaması nedeniyle Neolitik dönem hakkında herhangi bir yerleşim alanına rastlanılamamıştır.

⁷⁷ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.21; Memiş, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, s. 108-109.

⁷⁸ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.21; Selçuk Gür, *İlk İnsandan Selçuklu’ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010, s. 5.

⁷⁹ James Mellaart, *Çatal Hüyük*, McGraw Hill Book Company, New York 1967, s. 62.

⁸⁰ Nazmiye Mutluay, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Ankara, (2010) s. 22-72.

⁸¹ Harmankaya, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 15-20; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 27-75; Mutluay, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, s.80-120.

2.1.3. Kalkolitik Çağ (Bakır Taş)

Kalkolitik Khalkos (bakır) ve Lithos (taş) sözcüklerinin birleşimiyle oluşmuş Türkçede Bakır Taş anlamına gelmektedir. MÖ 5000-3000 yılları arasına tarihlendirilen Kalkolitik dönem bazı tarihçiler tarafından Neolitik dönemin son evresi olarak anılmaktadır. Bu dönemde nüfus artışı ile Anadolu'nun ilkel köylerle paylaşıldığı daha sonra köyden kentlere evirildiği görülmektedir.⁸²

Neolitik devre göre Kalkolitik Çağda; tarım da daha ileriye gidilerek araçlar ve aletler biraz daha gelişmiştir. Çanak çömlek işçiliği Neolitik devirde olduğu gibi elde yapılmış, bazı bölgelerde geometrik motifler çizildiği ve astar boya uygulandığı görülmüştür. Ölü gömme yöntemleri ise ağız açık küplere kişisel eşyalar ile birlikte defin etme şeklinde gerçekleşmiştir. Kalkolitik çağın son evresinde belirli bir gerilemenin yanı sıra metalden kap yapımının olduğu da bilinmektedir.⁸³

Dönemin oluşturduğu diğer farklılık ise daha büyük yerleşim alanları ve surlarla çevrili yerleşimler olmasıdır. Kalkolitik dönemde topluluklar bir birleriyle savaştıkları ya da kendilerini diğer topluluklardan gelecek tehditler karşısında koruma maksadı ile surlar inşa edildiği düşünülmektedir. Eskiçağ toplumunda; sur bağımsızlık anlamındadır ve bir şehir yenildiği zaman ilk olarak surları yerle bir edilir ve bağımsızlığı sona erdiği bu şekilde gösterilirdi.⁸⁴

Kalkolitik dönemde Anadolu; İran ve Mezopotamya kültürlerinin etkisinde kalmıştır. Halaf, Ubeyd ve Uruk gibi klasik dönem adlandırmaları sıkça kullanılmıştır. Bu dönem içerisinde maden kullanımı gelişim göstermiş ve bakırın yanında Tunç madenide kullanılmaya başlanmıştır. Kalkolitik Çağ; İlk, Orta, Son olarak kendi içinde üçe ayrılmıştır.⁸⁵

⁸² Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 14.

⁸³ Bülent İplikçioğlu, *Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 71; Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 13.

⁸⁴ Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 13-14.

⁸⁵ Savaş Harmanakaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", TAY, s. 8.

Kalkolitik Çağın ilk evresinde Geç Neolitik çağın yansımaları görülürken Güneydoğu Anadolu ile birlikte Mezopotamya ve Kuzey Suriye kültürleri kendilerini hissettirmeye başlamıştır. MÖ 6. bin yılın ortaları ile MÖ 5.bin başlarına kadar hâkim olan Halaf kültürü gelişmiş boyalı çömlekçilik geleneği olan kültürlerden sadece biridir. Bu kültür adını Günümüz Türkiye ve Suriye sınırlarının kesiştiği Halaf höyük (Tel Halaf)'den almaktadır. Bu kültüre; Zagros Dağlarından Çukurova'ya, Fırat Nehrinden Zap'a, Muş'tan Mezopotamya'ya kadar uzanan geniş bir sahada rastlanılmıştır. Kuruçay kazılana kadar bize hacılar yerleşmesi değerli bilgiler vermiştir. Krem astar üstüne kırmızı boyalı, açık ve iyi pişirilmiş kaplara rastlanmıştır. Halaf Kültürüne Ege ve Batı Anadolu kıyılarında da rastlanılmıştır.⁸⁶

Orta Kalkolitik Çağ'da nüfusun artışı ile beraber Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da Ubeyd kültürünün Halaf kültürü yerine geçtiği görülmüştür. MÖ 5.binin ilk yarısına tarihlenen bu kültür adını Ubeyd höyükten (Tell el Ubeyd) almıştır. Orta Kalkolitik dönem içerisinde Mezopotamya, kuzey Suriye ve doğu Anadolu arasında ticari faaliyetler oluşmuş ve Anadolu'dan diğer bölgelere yoğunlukla obsidyen taşınmıştır. Ubeyd kültürünün siyah, yeşil ya da kahverengi renkli karakteristik çanak çömleklerine Doğu Anadolu bölgesinde rastlanmıştır. Orta Kalkolitik Dönemin bazı önemli merkezleri; Değirmentepe, Kuluşağı-İkizhöyük; Malatya ve çevresi, Tülintepe, Korucutepe, Çayboyu; Keban ve çevresi, Lidar, Samsat; Bozova yakınları, Hassekhöyük; Şanlıurfa Siverek ilçesi, Tel Tabara El Akrad, Tel Kurdu; Amik Ovası ve Mersin ilinde bulunan Yumuktepe'dir.⁸⁷

Son Kalkolitik evrede MÖ 4.bin başlarında menşei Mezopotamya olan yeni göçerler kültürleri ile beraber Anadolu'ya göç etmişlerdir. Mezopotamyalı göçerlerin kültürü ile Anadolu'da bulunan kültür bütünleşerek son Kalkolitik dönem kültürlerin oluşmasını sağlamıştır. Keban barajı kurtarma kazılarında tepelik yerleşmesinde Uruk, İç Anadolu ve Karaz kültürlerinin bir arada olduğu saptanarak kültürler arası

⁸⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 90; Harmankaya, "Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", s. 8-14.

⁸⁷ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 97-98; Yüksel Arslantaş, "Kalkolitik Çağ'da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti", *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C: I, S: 2 (87-110), Elazığ, 2014, s. 89-90.

ilişkiler ortaya konmuştur. Özellikle Doğu Anadolu’da yaygın olarak görülen saman yüzü mallar buluntu yerlerinde ağırlıkla görülmüştür. Son Kalkolitik Dönemin bazı önemli yerleşim merkezleri; İkiztepe (Samsun), Kuruçay (Göller yöresi), Noşuntepe, Çayboyu (Elazığ), Arslantepe (Malatya), Toptepe, Karaağaçtepe, Yazırhöyük (Ankara), Beycesultan (Denizli), Hashöyük (Kırşehir), Kuşsaray, Alacahöyük (Çorum) ve Alishar’dır.⁸⁸

Erzincan bölgesinde Gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında elde edilen veriler neticesi ile Erzincan’da Başbudak kalesi ve Toprakkale gibi yerleşim alanlarında Geç Kalkolitik Çağ’a ait yerleşim izleri tespit edilmiştir.⁸⁹

2.1.4. Tunç Çağı

Tunç Çağı bölgelere göre farklılıklar göstermekle beraber Mezopotamya ile Mısır’da MÖ 4. bin sonlarında yazının kullanılmaya başlaması sebebiyle Tunç Çağı terimleri yerine bölgede yerel yazılı kaynaklardan elde edilen veriler ışığında tarihi değerlendirmeler yapılmaktadır. Ancak Anadolu, Avrupa ve Balkanlar gibi yazının henüz gelmediği alanlar için Tunç Çağı terimleri kullanılmıştır. Anadolu’da bazı bölgelerde farklılıklar olmakla beraber genellikle Tunç Çağı MÖ 3. bine tarihlenmektedir. Tunç Çağı kendi içerisinde üç döneme ayrılmaktadır. Bunlar İlk Tunç Dönemi, Orta Tunç Dönemi ve Son Tunç Dönemi olarak adlandırılır.⁹⁰

İlk Tunç Çağında ticari faaliyetler artmıştır. Ege, Akdeniz ve Karadeniz’de deniz ticareti; Kafkasya, İran, Mezopotamya ve Balkanlar’dan kara ticaretinin merkezi konumunda yer alan Anadolu bütün bu ticaret hareketliliğinden olumlu anlamda etkilenmiştir.⁹¹ Yine bu dönemde bakır ile arsenikli Tunç üretimine başlandığı ve farklı biçimlerde kullanıldığı görülmüştür. Maden işçiliğinin yanı sıra

⁸⁸ Harmankaya, “Türkiye Kalkolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 8-14; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 102-115; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 15.

⁸⁹ İbrahim Üngör-Yavuz Günaşdı, “Yüzey Araştırmaları Işığında Erzincan İli Höyükleri, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016, s. 424.

⁹⁰ Savaş Harmankaya, Burçin Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, 4a- 4b, İlk Tunç*, Tarih Arkeoloji Sanat ve Kültür Yayınları, İstanbul 2002 s. 10; Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 11.

⁹¹ Harmankaya, Erdoğan, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, 4a-4b, İlk Tunç*, s. 10.

taş oyma tekniği devamlılık göstermiş ve şehir surları gelişip, yaygınlaşarak mevcudiyetini korumuştur.

İlk Tunç Yerleşim alanlarında; örgütlenmiş topluluk, idareci, yönetici sınıfın temsili yeti altında askeri sınıf ve dini sınıf tabakaları oluşmuştur. Ticaret güzergâhlarındaki yerleşim alanları değer kazanmıştır. Genellikle bir odalı düzensiz yapılar görülürken daha büyük korunaklı kale tipi yerleşmelerde çoğalmıştır. Yerleşim alanlarının çoğunda tapınım alanları yapılmış sosyal statü oluşmuş ve sosyal sınıflar belirginleşmiştir. Sosyal farklılaşmalar ölü gömme işlemlerine de Yansımış ve değerli değersiz kişisel eşyaları ile ölülerini “*Hoker*” adı verilen cenin pozisyonunda gömdükleri görülmüştür.⁹²

İlk Tunç Çağı bazı önemli yerleşim merkezleri; Alişar (Yozgat), Alacahöyük, Karahöyük (Konya), Kocagözhöyük (Sinop), İkiztepe (Samsun), Baklatepe, Bayraklı (İzmir), Troya (Çanakkale) arasındadır.⁹³

MÖ 3100 dolaylarında doğu Anadolu’ya kuzeydoğudan, Aras ırmağı vadisi yönünden kalabalık ve yoğun bir göç dalgası başladı. Bu göç neticesinde doğuda Transkafkasya’dan İran’a oradan Urmiye gölüne, Batıda Divriği-kangal’dan Malatya’ya, güneyinde ise Amik Ovası ve Kahramanmaraş’a kadar geniş bir alana yayılmış Karaz kültürü ortaya çıkmıştır. Bu kültür geniş bir alanı kapsadığı için birçok farklı adlandırma yapılmıştır bunlara; “*Kura-Aras Kültürü*”, “*Trans-Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü*”, “*Erken Transkafkasya Kültürü*”, “*Erken Hurri Kültürü*”, “*Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı*”, “*Yanık Kültürü*”, “*Khirbet Kerak*” ve son olarak da “*Karaz kültürü*” denmiştir. Yoğunlukla “*Eski Trans-Kafkasya Kültürü*” ve “*Karaz kültürü*” adlandırmaları kullanılmıştır.⁹⁴

⁹² Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi*, s. 10; Akurgal, *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, s. 242; Harmankaya, “Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, s. 13-14.

⁹³ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 120-125.

⁹⁴ Akın Bingöl, “Hurri’lerin Siyasi Organizasyonları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, Erzincan, 2013, s. 117; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 143-144; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 15; Veli Ünsal, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi/XVI*, Erzurum, 2006, s. 128.

Karaz kültürünün merkezi; Erzurum ilinin 16 km kuzeybatısında, Aziziye ilçe merkezine 5 km uzaklıkta bulunan Karaz höyük olarak kabul edilmiştir. Höyüğün rakımı yaklaşık 1783 m iken genişliği 200 m yüksekliği ise 16 m'dir. Karaz kültürünün merkezi Erzurum olsa da Bu kültüre Doğu Anadolu'da birçok bölgede rastlanılmıştır. Kültüre ait buluntulara “*Karaz Kültürü*” ile “*Karaz Keramiği*” adlandırması uygun görülmüştür.⁹⁵

1942 yılında başlayan çalışmalar 1944'te genişletilerek iki tepe şeklindeki höyükte Kalkolitik dönemden Bizans dönemine kadar uzanan birçok yapı katmanı tespit edilmiştir. A yarması, B yarması ve C yarması şeklinde yapılan kazı çalışmalarında B yarmasında Bizans ve alt katmanında bakır çağı görülmüş A ve C yarmasında ise Osmanlı-Selçuklu ve Bizans katmanının altında Karaz Bakır Çağı katmanı ile karşılaşmıştır. A ve C yarmasının kalınlığı 5 m kadar ulaşmıştır. Ayrıca kazı sahasının I. kademesinde 2 çocuk ile bir yetişkin iskeleti bulunmasına rağmen kronolojileri tespit edilememiştir.⁹⁶

Karaz kültürünü; döneminde bulunan diğer topluluklardan ayıran en belirgin unsur Keramiğidir. Bunun sebebi ise keramik yapım tekniğidir, diğer topluluklar Çömlek çarkını kullanmalarına rağmen Karaz keramiklerinde el ile yapım tekniği kullanmıştır. Karaz keramiğinde; kum, bitki, taşçık ve dövülmüş midye kabukları gibi katkı maddeleri kullanılır ancak katkı maddelerinde bölgesel olarak farklılıklarda görülmektedir. Karaz keramiğinde genellikle yiv ve kabartma tekniği ile spiral bir birini kesen ve birbirine paralel çizgiler şeklinde süslemeler yapılmıştır. Tüm karaz keramik çeşitlerinde saman ortak katkı maddesi olarak görülürken hamur rengi olarak; siyah, kahverengi, kırmızı, devetüyü, kırmızımsı kahverengi ve gri

⁹⁵ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 145-150; Mahmut Pehlivan, “Karaz ve Hurriler”. *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi-I*. Van 1990, s.168-176; Selma Pehlivan, “Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme”, *KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (241-265), 2016, s. 242; Mehmet Işıklı, “Karaz Kültürünün Ortaya Çıkış Hikâyesi”, *Aziziye Dergisi*, Sayı 4, Erzurum, 2015 s. 48-49.

⁹⁶ H. Zübeyir Koşay-Kemal Turfan, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, C: XXIII, S: 91(349-413), TTK, Temmuz 1959, s. 358; Pehlivan, “Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme”, s. 242-243.

hamur renklerine sahiptir.⁹⁷ Karaz keramiğinin Kalkolitik döneme özgü formlarında geniş şeritli oluklu ya da kabartmalı düz siyah ve kırmızı renkli çanak çömlekler görülür bunlara karaz höyükte 12. ile 15. Katmanları arasında rastlanılır.⁹⁸

Orta Tunç dönemi 2.bin başlarından itibaren geçen süre ve MÖ 2500-2000 yıllarını kapsayan döneme denir. Anadolu bu dönem içerisinde büyüklü küçüklü beylikler arasında pay edilmiş lakin güçlü bir merkezi otorite kurulamamıştır. Bu beylikler kendi aralarında rekabet ederek sık sık çatışmışlardır. Dönem içerisinde Adı bilinen beylikler ise; Neşe (Kaniş), Landa, Kuşşara, Mama, Puruşanda, Urşu, Zalpa, Şalativara ve Hattuş'tur. Anadolu'daki bu siyasi durumun getirdiği rekabet ortamı beyliklerin ihtiyacı olan silah yapımında kullanılan kalayın Anadolu'da az olması nedeni ile önemi artmış, Mezopotamya ile olan ticaret bağının güçlenmesine sebebiyet vermiş ve dönem içerisinde Asur'lu tüccarların Anadolu'ya gelerek "*Asur Ticaret Kolonileri Çağı*"⁹⁹ nı başlattıkları görülmüştür.

Son Tunç Çağı MÖ 2000-1200 yılları arasını kapsar. Bu dönem aynı zamanda Hitit İmparatorluk Çağını da içine alır. Ayrıca Son Tunç Çağı'nda Orta Asya merkezli "*Atlı Kavimler Göçü*" olarak adlandırılan Avrupa topluluklarının günümüzdeki yerleşik durumunu oluşturtacak bir göç dalgası da gerçekleşmiştir.¹⁰⁰

⁹⁷ Pehlivan, "Karaz ve Hurriler", s. 168-176; Güven Arsebük, "Altınova'da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler", *VIII. Türk Tarih Kongresi. Bildirileri*, (81-92), 1979, s. 81-82; Ünsal, "Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı", s. 131; Refik Duru *Keban Projesi Değirmen-tepe Kazısı 1973*. Ankara, 1979 s.18.

⁹⁸ Koşay-Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", s. 359.

⁹⁹ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 151

¹⁰⁰ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 177-187; Gür, *İlk İnsandan Selçuklu'ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, s. 10.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ERZİNCAN İLİNİN TARİHİ ÇAĞLARI

3.1. Hurri-Karaz Kültürü

Hurriler, tüm yönleriyle henüz keşfedilmemiş bir topluluk olmakla birlikte onlarla ilgili bilgiler çoğunlukla bir arada olmayan, birbiriyle bağlantısız bilgilerden oluşmaktadır. Ahmet Ünal'a göre; *“Araştırma tarihi açısından Hurriler’in bugünkü durumu, 1906’da Boğazköy arşivi keşfedilmeden ve Hititçe çözülmeden önceki Hititler ve Hititçenin durumuna benzemektedir.”*¹⁰¹

Çoğu araştırmacının kabul ettiği gibi Erken Hurri Kültürü MÖ 4. binin son çeyreğinden itibaren (MÖ 3100-2100), Doğu Anadolu’da yeni bir kültür oluşturmuştur.¹⁰² Bu kültüre birçok tanım ve adlandırılma yapılmıştır Bunlara; *“Kura-Aras Kültürü”, “Trans-Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü”, “Erken Transkafkasya Kültürü”, “Erken Hurri Kültürü”, “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı”, “Yanık Kültürü”, “Khirbet Kerak”* ve son olarak da *“Karaz kültürü”* denmiştir.¹⁰³ Hurri kültürü, Charles Allen Burney tarafından ilk kez *“Erken Transkafkasya Kültürü”* olarak adlandırılmıştır. Doğu Anadolu kültür topluluğu ile Transkafkasya arasında doğal bir ilişki olduğu için bu adlandırma genel kabul görmüştür.¹⁰⁴

Hurriler, Doğu Anadolu, Güneydoğu Anadolu, İç Anadolu’nun Doğu kısımları, Kuzey Suriye, Filistin, Irak ve İran’ın Urmiye bölgelerine kadar yayılım göstermişlerdir.¹⁰⁵ (Harita: 1) Doğu Anadolu ile alakalı çalışmalar, MÖ 6000-5000 ile 5000-3000 yılları arasındaki kültürlerin de temsilcisinin Hurri topluluğu olduğunu

¹⁰¹ Ahmet Ünal, *“Hurriler Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”*, 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Toplantısı, Müze Eserleri Turistik Yayınları, Ankara, 1997, s. 12.

¹⁰² Catherine Marro, *“Eastern Anatolia in The Early Bronze Age”*, (Eds. G.McMahon, S.Steadman), The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 2011, s. 290-307.

¹⁰³ Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, s.39; Bingöl, *“Hurri’lerin Siyasi Organizasyonları”*, s. 117; Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 143-144; Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 15; Ünsal, *“Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”*, s. 128.

¹⁰⁴ Marro, *“Eastern Anatolia in The Early Bronze Age”*, s. 290-291.

¹⁰⁵ J.G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Çev. Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara 2013, s. 21.

göstermektedir.¹⁰⁶ Hurriiler hakkında ilk bilgileri Akkad vesikalarından edinmekteyiz. Anadolu hakkındaki en eski bilgi veren Akkad belgesi; Şar-tamhari metinlerinde Hurriilerden “*Hurriiler’e karşı bütün orduyu seferber ettim ve sonra tanrılara şarap takdim ettim.*” şeklinde bahsedilmektedir.¹⁰⁷

Hurri toplumunun Karaz Kültürü’nü, Doğu Anadolu Bölgesi’nde, Karaz, Pulur, Güzelova ve Sos Höyük, Van Gölü Havzasında ise Dilkaya, Karagündüz, Van Kalesi Höyüğü, Ünseli, Sütay Yaylası, Tilkitepe ve Çelebibağ gibi yerleşmelerle temsil etmektedir.¹⁰⁸

Erzurum’un kuzeybatısında, Aziziye ilçesi yakınlarında bulunan Karaz höyük, bu kültürün merkezi bölgesi olmuş ve Hurri Kültürü’nün, “Karaz Kültürü” olarak adlandırılmasına neden olmuştur. Geç Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca gelişen bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla ilgili keramiğe ise Karaz Keramiği ismi verilmiştir.¹⁰⁹ Karaz Keramiğinin belirleyici özellikleri kırmızı ve siyah renklere sahip olmasıdır. Ayrıca koyu yüzlü aklıdırılar ve keramiklerde çark kullanılmaz, tamamen el yapımı oldukları görülmektedir.¹¹⁰

Hurriiler MÖ III. binyılın sonlarından itibaren güneye doğru yayılmışlardır. Hurriiler hakkında çoğu belgeye Hititler ile olan ilişkilerinin kaydedildiği Hitit yıllıkları vasıtasıyla edinmekteyiz. Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesindeki etkili olduğu bilinen Hurri Kültürü daha sonraki dönemlerde Hurri-Mittanni Devleti’ni oluşturan bir yapıya bürünmüştür.¹¹¹ Hitit Devleti’ndeki siyasi iç

¹⁰⁶ Bingöl, “Hurriiler’in Siyasi Organizasyonları”, s. 119.

¹⁰⁷ Memiş, *Eski Çağ Türkiye Tarihi*, s. 22; Adil Alpman, “Hurriiler”, *Ankara Üniversitesi DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/15 (283-313), 1981, s. 283-313.

¹⁰⁸ Bingöl, “Hurriiler’in Siyasi Organizasyonları”, s. 120.

¹⁰⁹ Veli Ünsal, “Doğu Anadolu’da (Malatya- Elazığ) Karaz Türü Yerleşmeler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.22, S.2, Elazığ, 2012, s. 320-321; Pehlivan, “Karaz ve Hurriiler”, s.168-176; Pehlivan, “Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme”, s.242; Işıklı, “Karaz Kültürünün Ortaya Çıkış Hikâyesi”, s. 48-49.

¹¹⁰ Bingöl, “Hurriiler’in Siyasi Organizasyonları”, s.119; Pehlivan, “Karaz ve Hurriiler”, s. 168-176; Arsebük, “Altınova’da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler”, s. 81-82; Ünsal, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, s. 131.

¹¹¹ Turgut Yiğit, “Hurriilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı İlk Kayıtlar”, *Tarih Araştırmalar Dergisi*, C.24, S.38, 2005, s. 58.

karışıklıkları iyi değerlendiren Hurri-Mitanni Devleti zaman içerisinde Anadolu coğrafyasında Hititler ile beraber önemli hale gelmiştir. Hititlerin toparlanması ve Şuppiluliuma döneminde güçlenerek Hurrilere saldırılarla zayıflatmaları sonucunda bir daha eski güçlerine kavuşamayan Hurri-Mitanni Devleti önce vassal duruma düşmüş daha sonrada MÖ 1200’lerde gerçekleşen ege göçleriyle ortadan kalmıştır.¹¹²

3.1.1. Hurri Dili ve Dini

Hurriler, Akkadların çivi yazısını alarak kendi dillerine göre uyarlamışlardır. Bitişken bir yapıya sahip olan Hurrice’nin en temel özelliği dil yapısının arkaya takılan eklerle oluşmasıdır. Hurriler, kendi dillerini “*hurwohe*”, “*hurrohe*” şeklinde ifade etmekteydiler.¹¹³ Hurri dilinde bulunan isim ve fiillere rahatça ek takılması sebebiyle Alman filolog Emil Forrer Hurri dilini Türk diline dayandırmış ve bu dili Türk kaynaklı görmüştür.¹¹⁴ Hurriler dil bakımından Hititçe, Akadca ve Luvice’yi etkilemiştir ve Bu dillere bolca kelime aktarımı yapmışlardır. Özellikle Hititçe dini metinler, kurban ve fal metinlerinde Hurrice terimler ve kutsal sıfatlar yer almaktadır.¹¹⁵

Hurrilerin dinine bakılacak olursa; Hurri dini çok geniş bir panteona sahiptir. Tanrıların başında hava tanrısı Teşup bulunmaktadır, gök tanrıçası ise Hepat’tır. Bir diğer önemli tanrıları ise Kumarbi’dir; Tanrı Kumarbi, “*tanrıların babası*” unvanını taşımakta ve destanlarda sık sık adı zikredilmektedir.¹¹⁶ Ay tanrısı Kuşuh ve eşi tanrıça Nikkal, Hurri dilinde adı “*büyük tanrıça*” anlamına gelen ve çift cinsiyetli olan Mezopotamya kökenli tanrıça İştarla özdeşmiş savaş ve aşk tanrıçası Şauşga, savaş tanrısı Aştabi gibi din sistemlerine mensup tanrı ve tanrıçalar yer almaktadır.

¹¹² İbrahim Üngör, “İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 8 (137-163), 2011, s. 139

¹¹³ Nursel Aslantürk, “Eski Yakın Doğu Dünyasında Kaybolmuş Bir Kavim Hurriler”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 64, İstanbul, 2018, s. 70; Alpman, “Hurriler”, s. 284.

¹¹⁴ Özçelik, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 67.

¹¹⁵ Ünal, “Hurriler Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler”, s. 16.

¹¹⁶ Özçelik, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, s. 67.

Ayrıca Hurri dini güçlü kurallara dayanmaktadır.¹¹⁷ Hurri dili ve dini MÖ 2.bin yılda varlık gösteren Hititleri oldukça etkilemiştir. Hitit devleti; Hurri dilini din dili olarak kullanmıştır ve Hurri dininde bulunan birçok tanrıyı da benimseyerek Hitit dininde bulunan tanrılara eklemiştir.

3.1.2. Hurri Mimarisi

Doğu Anadolu’da Hurri kültürünün Karaz keramiğinden sonra ikinci ortak özelliğini ise mimari yapılar meydana getirmiştir. Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Van bölgesinde.¹¹⁸ Bu devre ait bölgesel mimari farklılaşmalar olduğu bilinmektedir; örneğin bahsi geçen bölgelerde genellikle dörtgen odalardan oluşan evler görüldüğü gibi yuvarlak planlı yapı tipleri bulunmaktadır. Yuvarlak planlı yapı tipleri; Geleneksel Hurri kültüründe önemli ve kendine has bir özellik olarak karşımıza çıkar. Genellikle 4 x 13 m çapındaki evlerin en iyi örneklerinden biri İran’daki Yanık Tepe gibi yerleşme merkezlerinde evler taş temelli kerpiç yapılar olup yuvarlak planlı ortadan ocaklıdır, taban seviyeleri dış seviyeden alçakta olup sıkıştırılmış topraktır. Merkezinde bir direğe sahip olan tek kapılı bu yapıların dış cephesi, fazla kalın olmayan kurutulmuş kerpiçten yapılmıştır.

Erzurum, Pulur’da bulunan kerpiç yapıların altı taş döşelidir. 6 x 6,60 metre boyutlarındaki yapının çamur harçla örülen taş duvarlarının 3 ve 4. dizisinde ele geçirilmiştir. Elazığ bölgesinde yapılan araştırmalarda da bu kültür evlerinin bu bölgelerde dörtgen odalardan meydana gelmiş iki veya daha çok odalı yapılar halinde olduğu görülmüştür. Evler çoğunlukla ocaklı ve fırınlıdır. Ocakların yemek pişirme ve ısınma dışındaki bir başka görevinin ise dini ayinlerde kullanıldığını düşünmekteyiz. Bu düşüncüyü ocakların üzerindeki süslemeler ve ocağa farklı formlar (domuz, koçbaşı, insan silüeti vb.) verilmesi kanıtlar niteliktedir. Ocaklar iki farklı türdedir; ilk türü sabit ikinci türü ise taşınabilir.¹¹⁹

¹¹⁷ Aslantürk, “Eski Yakın Doğu Dünyasında Kaybolmuş Bir Kavim Hurriler”, s. 71.

¹¹⁸ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 17.

¹¹⁹ Azize Yener, “*Karaz Kültürü Çerçevesi İçinde Tepecik Höyüğü Karaz Türü Çanak Çömleği*”, İstanbul Üniversitesi Prehistorya ve Arkeoloji Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul, 1974, s. 74-76.

Hurri kültüründe görülen mimarinin portatif ve kolay terk edilebilir olması bize o dönemde Hurrilerin devamlı bir tehlike içinde olduğunu göstermektedir. Bu mimari, düşmanca yapılan bir saldırıya karşı oldukça hızlı bir şekilde terk edilebilir yapıdaydı. Hurri kültüründeki bu mimari yapı ile yarı göçebe Türk boylarının kullandığı yuvarlak planlı çadır tipleri benzeşmektedir. Bu yapılar eski çağlardan bugüne dek değişmeyen geleneksel yapı şeklini meydana getirmektedir. Nitekim günümüzde bile hala Urfa ili ve çevresinde bu tip mimari yapıları içeren köy evlerinin varlığı bilinmektedir.¹²⁰ Hurri mimarisinin yuvarlak planlı yapısının Anadolu’da sadece Hurri kültürüne has olması ve Anadolu’daki kare planlı ev yapılarından farklı olması bize Hurriler’in Anadolu’ya yuvarlak planlı mimari yapıyı getirdiklerini göstermektedir.

3.2. Azzi-Hayaşa Krallığı

Erzincan ve Azzi-Hayaşalılar hakkında ilk yazılı belgelere Hitit annallerin’den ulaşmakla beraber az sayıda arkeolojik verilere de rastlanılmaktadır.¹²¹ Hitit arşivlerinden elde edinilen bilgiler ışığında ülke, şehir, nehir vb coğrafi terimler genellikle yapılan çalışmalarda Hayaşa’nın bulunduğu bölgenin sınırlandırılması ve coğrafyası hakkında bize bilgi vermektedir.¹²² Hayaşa ve Azzi’nin konumu hakkındaki sınırlı bilgilere bazı araştırmacıların çalışmalarında, Hitit-Hayaşa ve Hayaşa-Kaşka ilişkileri çerçevesinde rastlanılmaktadır. Bu çalışmalarda, lokalizasyon araştırmalarının yanı sıra, siyasi ve sosyal gelişmelere de yer verildiği görülmektedir.¹²³

¹²⁰ Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, s. 17-18; Fahrettin Kırzioğlu, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 187.

¹²¹ Johannes Friedrich, “*Staatsverträge II*”, *Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft* 34/1, Leipzig, 1930, s.103; Pehlivan, *Hayaşa (MÖXV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s. 53 vd.

¹²² Alpaslan Ceylan, Yeni bulgular ışığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Sonbahar 2017, s.517-568; Hans Gustav Güterbock, *The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II*. JCS X, Boston, 1956, s.41 vd;

¹²³ Pehlivan, *Hayaşa (MÖXV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s. 14-17; Louis Delaporte, *Les Hittites, La Renaissance du Livre*, Paris, 1936, s.76 vd.

Hitit-Hayaša münasebetleri, MÖ XV. yüzyılın sonlarından itibaren III. Tuthalya, I.Šuppiluliuma ve II. Murşili dönemlerinde defaatle mücadele içerisinde bulunmaları neticesinde başlamıştır. Bu mücadelelerde Hayaša halkının ülkelerinin ve kendilerinin bağımsızlıklarının mevcudiyetini sürdürmek ve korumak için çabaladıkları görülmektedir. İki topluluk arasındaki karşılıklı ilişkiler genellikle sefer mevsiminde mücadelelerle geçmiştir.¹²⁴ Hitit devletinin hâkimiyet sahasının oluşturduğu güvenlik zafiyeti nedeni ile kuzey ve kuzey doğusunda Kaşka, Azzi-Hayaša, güneydoğusunda Hurri-Mitanni, güney batısında ise Arzawalı düşmanları vardır. Hititler kendi topraklarının batı kesimini Aşağı ülke, kuzey ve kuzey doğu kesimini de Yukarı ülke şeklinde adlandırmışlardır.¹²⁵

Bölgenin iklimi, doğal çevre şartları, coğrafi yapısını ve hiti kayıtları göz önüne alarak Azzi-Hayaša topraklarını; Çoruh-Kelkit Vadisi'nden, Erzurum ve Erzincan'ı da içine alarak Karadeniz'e paralel konumdaki topraklara lokalize etmek uygun olacaktır.¹²⁶ Ancak Azzi-Hayaşalılar varlık gösterdikleri süre zarfında bu topraklara bağlı kalmamışlar, Hitit devletinde meydana gelen taht anlaşmazlıkları sonucu meydana gelen otorite boşlukları neticesinde oluşan ayaklanmalardan yararlanarak ülkelerinin sınırlarını, batıda Ordu, güneyde de Elazığ-Malatya'ya kadar genişletmişlerdir.¹²⁷ (Harita: 2)

Azzi-Hayaşalılar, askeri yapılanma ve nüfus artışı olarak yükselişe geçtiklerini fark ettiklerinde Hititlere karşı saldırıya geçmişlerdir. Hayaşalılar, ilk olarak III. Tuthalya zamanında MÖ 15. yüzyılda karşımıza çıkmaktadır. III. Tuthalya devrinde Azzi-Hayaşalılar, Şamuha bölgesini Kaşkalar ile anlaşarak yağmalamışlardır. Hititler açısından yukarı memleketi tehlike altına alan bu saldırı neticesinde I.Šuppiluliuma

¹²⁴ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 45.

¹²⁵ Nilüfer Çolpan, "Hititlerin Anadolu'ya Göçü ve Çevre Kültürlerle Etkileşimi", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 11.

¹²⁶ Friedrich Cornelius, *Geschichte der Hethiter*, Darmstadt, 1973, s.140; Emil Forrer, "Hajasa-Azzi", *Caucasica* 9, Leipzig, 1931, s. 2; John Garstang, "Hittite Military Roads in Asia Minor". *The Journal of the Archaeological Institute of America* 47, Boston, 1943, 48. vd.; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 45.

¹²⁷ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 51-53.

güvenliği sağlamak ve saldırıları bozguna uğratmak maksadıyla Hayaša topraklarına yönelmişse de karşısında Kaşkalıları bulmuş ve onlarla savaşıp yenmiş savaş sonucunda elde ettiği ganimetleri Šamuha şehrine taşıtmıştır. Ganimetler taşındıktan sonra Azzi-Hayaşalılar üzerine gitmeye devam eden I.Šuppiluliuma; Hayaşalıların saldırı manevrasının farkına vararak önlemini almıştır. Hitit, Azzi-Hayaša ilişkileri genel olarak savaşlar ile geçse de zaman zaman barış antlaşmaları da gerçekleştirmişlerdir. Azzi-Hayaşalılar özgürlüklerini ve bağımsızlıklarını korumak için hem savaş dönemlerinde hem de barış dönemlerinde mücadele etmiştir.¹²⁸

3.2.1. İlk Lider Karanni/ş Döneminde Azzi-Hayaša Krallığı

III. Tuthalya'nın hâkimiyet dönemi boyunca sık sık rahatsızlıklar geçirdiği bilinmekle birlikte son yıllarında yine rahatsızlığının nüksetmesi sonucunda henüz genç yaşta olan oğlu I.Šuppiluliuma'yı görevlendirmiştir.

*“Büyükbabam (murşilinin büyük babası,şupiluliumanın babası) kaşkalı piyapilin yaklaştığını duyunca,kendisi hasta olduğu için sordu “kim gidecek ?” babam(şupiluliuma)dediki “ben gideceğim.” Böylece büyük babam,babamı yolladı.babam,büyük babama şöyle dedi “ey efendim! Arzavalı düşmana karşı beni gönder!” böylece büyük babam arzavalı düşmana karşı babamı gönderdi.”*¹²⁹

II. Murşili dönemindeki icraatlardan bahsettiği bu metine göre MÖ 1400'lerde Hitit ülkesine saldıran Azzi-Hayaşalılar ve metinde bahsi geçen diğer topluluklar, Yukarı Memleketin güvenliğini tehlikeye atmışlardır ve I.Šuppiluliuma babası III. Tuthalya adına bu bölgeyi emniyet altına almak için harekete geçmiştir.

“KUB XIX 11(=CTH 40)

Vs.1

1-2 Fakat babam ileriye doğru yürüdüğü zaman.

¹²⁸Mahmut Pehlivan, Daya(e)ni/Diau(e)hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, No: 124, Erzurum, 1991, s. 40-42; Alpaslan Ceylan, MÖ II. Binde Devletler Arası İlişkiler”, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994, s. 60 – 83.

¹²⁹ Esmâ Reyhan-Tülin Cengiz Bozkurt, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015, s. 72-73.

3 O ülkesinde hayaşalı düşmanla karşılaşmadı.

4 Böylece Babam Tekrar Hayaşalı düşmana(karşı)

5 gitti. Fakat onu yine de bulamadı.

6 (Fakat) O,kaşkalıdüşmanı,(kaşkalı) kabile askerlerinin tümünü(ülkenin içersinde)

7 yakaladı. Ve ona tanrılar yardım ettiler, (arinna şehrinin Güneş Tanrıçası,)

8 Hatti şehrinin fırtına Tanrısı, ordugâhın Fırtına Tanrısı, kırım Tanrıçası Istar'ı ve böylece çok sayıda (düşman)

9 öldü. O hem de çok sayıda esirler (aldı)

10 ve onları tekrar samuha şehrine getirdi

11 Sonra babam samuha'dan ileriye doğru gitti.

12 (x ülkesi) düşman tarafından tahrip edilmişti.

13 Bütün düşmanları orada bulunuyordu.(hatta)

14 koyun çobanları yardım için gelmişti.

15 Babam onlar için bir tuzak hazırladı ve kaşkaları

16 vurdu. Her kim

17 yardım için gelmişse onlarıda aynı şekilde vurdu.

18-19 Şöyle ki Kaşkalı kabile askerleri ve yardımcı askerlerin çoğunu öldürdü.¹³⁰

Yine II. Murşili'nin yıllığından edindiğimiz bilgilere göre I. Şuppiluliuma; Azzi-Hayaşalılar üzerine bir sefer düzenler ancak Azzi-Hayaşalılar yerine karşısında Kaşkalı bulunca onlarla savaşp Kaşkalara ağır bir yenilgi yaşatmıştır. Bölgeyi güvenlik altına aldığını düşünen I.Şuppiluliuma esir aldığı Kaşkalılarla berber Şamuha'ya döner. I. Şuppiluliuma'nın aldığı esirleri ve ganimetleri ile Hattuşa'ya

¹³⁰ Özlem Sir Gavaz, Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I.Şuppiluliuma Döneminde Anadolu, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.1, 2008, s. 25

değil de Šamuha'ya dönmesi Šamuha'nın Hittitler için bir askeri üs konumunda olması gerçeğini bize göstermektedir.¹³¹ Ancak I. Šuppiluliuma daha sonra Azzi-Hayaşalılar ile Kaşkaların bir ittifak içersine girdiğini öğrenerek bölgeye yönelir ve Bu ittifakın Yukarı Memleketteki Hitit şehirlerine yönelik oluşturacağı tehlikeyi önlemeyi başarır.

II. Murşili zamanında yazılan kayıtlara göre, III. Tuthalya sağlığının düzene girmesiyle batı eyaletlerini rahatsız eden Masa ve Kammala'ya karşı oğlu I. Šuppiluliuma'yı da yanına alarak harekete geçer. Azzi-Hayaşalılar, kuzeydoğu yönünden, Karanni/ş adlı bir lider etrafında toplanıp Hitit Kralının uzakta bulunmasından da yararlanarak, kuzeyden Kaşkalarla yeni bir ittifak gücü oluşturarak Hitit ülkesinin lehine işgale ve yağma hareketine koyulmuşlardır. Azzi-Hayaşa ve Kaşka ittifakından haberdar olan III. Tuthaliya Yukarı Memlekete yönelir. İlk olarak Kaşkaları püskürtür. Daha sonra Šamuha'yı kuşatan Azzi-Hayaşa üzerine ilerler ve Savaş esnasında Hitit ordusuna karşı Sürekli etkisiz kalan Karanni/ş adlı bir liderin etrafında geriye çekilen Hayaşalılar; Kummuha (Kemah) yakınlarına gelirler.¹³²

Bu sırada III. Tuthaliya'nın rahatsızlığı yeniden nüksedince ordunun sevk ve idaresini I. Šuppiluliuma üstlenmiştir. Šamuha'yı kuşatan lakin ele geçiremeyen Azzi-Hayaşalılar, Hitit birliklerinin geldiğini öğrenince geri çekilmeye başladılar. Lakin Hititlerin kovalaması Kummuha (Kemah) önlerine dek devam etmiş ve iki devlet burada mücadeleye girişmiştir. Söz konusu olaylarla ilgili gelişmeleri bildiren tabletin devamı kırık olduğundan Kummuha (Kemah) Savaşı'nın sonucu hakkında kesin bir hüküm verilememektedir. Ancak savaş sonrası tezahürleri değerlendirilerek bir takım sonuçlara ulaşılabilir. Bunlardan ilki, I. Šuppiluliuma döneminde Azzi-Hayaşalı Hukkana ile yapılan anlaşma neticesinde Hititlerin savaştan kısmi bir başarı sağladıkları görülmektedir. Lakin Hitit ordusu çekirdek Azzi-Hayaşa ülkesini ele geçirememiştir. Savaşın ikinci önemli hususu ise, Azzi-Hayaşa ordusunun Hititler

¹³¹ Trevor Bryce, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford university press, New York, 2005, s.147.

¹³² Pehlivan, *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s. 43-44; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 53; Özgül, "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi", s. 75.

tarafından yenilgiye uğratılması sonucu büyük olasılıkla liderleri Karanni/ş savaş esnasında gerçekleşen ölümü ile bir lider değişikliği meydana gelmiştir. Kummua (Kemah) savaşı neticesinde kesin olan bilgi ise Mariya/ş' adlı yeni bir liderin kısa da olsa Azzi-Hayaşalılar'ın yöneticisi olmasıdır.¹³³

3.2.2. Mariya/ş Döneminde Azzi-Hayaşa Krallığı

Mariya/ş'ın, kimliği karmaşık bir haldedir. Mariya/ş'ın Bir kralını, bir vassal lider ya da Hayaşa içinden gelen bir varis mi olduğu tartışmalara yol açmıştır. Hukkanas anlaşmasında, iki Mariya/ş'nin varlığından bahsedilir. Bahsi geçen Mariya/ş'lardan ilki III. Tuthalya'nın sarayında bulunduğu sırada hatalı görülen davranışları sonucu öldürülmüş olan, diğeri ise I.Šuppiluliuma'nın sert üsluplu sözleri ile Hukkana'nın kızından zorla ayrılması sağlanmış olanıdır.¹³⁴

Hukkana Metnindeki bilgiler neticesinde, Kummua savaşından sonra Hititlerin, Hayaşalılara yeni bir lider belirleyerek onları kendilerine bağlı bir vassal krallık haline getirdikleri söylenebilir. Lakin Hukkana anlaşmasında bahsi geçen Mariya/ş'ın krallık dönemi pek de uzun sürmemiştir ve liderliği bırakmıştır veya bırakılmak zorunda kalmıştır. Hitit- Hayaşa ilişkileri münasebetiyle Hitit sarayında bulunduğu sırada, Hitit kanunları ile aile hukuku hakkındaki bilgisizliği sonucu onun Hitit yasalarına ters düşen bir hareketinden dolayı, III. Tuthaliya Mariya/ş'ın ölümüne kara vermiştir.¹³⁵

3.2.3. Hukkana/ş Döneminde Azzi-Hayaşa Krallığı

III. Tuthalya'nın ölümü sonrasında yaşanan taht mücadelesi sürecinde I. Šuppiluliuma'nın, krallığı ele geçirmesi ile sonuçlanmıştır. Bu dönemin ilk yıllarında birçok topluluk Hitit otoritesine karşı ayaklanıp saldırılar gerçekleştirmeye başlamıştır. Hitit ülkesinin Mariya/ş'ı öldürmesini benimseyemeyen Hayaşalılar'da

¹³³ Pehlivan 1991, s. 46; Tuğrul Batmaz, "Otlukbeli İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi", Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2015, s. 29.

¹³⁴ Veli Ünsal, Eskiçağda Çoruh Havzası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), Erzurum, 2006, s. 102.

¹³⁵ Pehlivan, *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s.50; Ünsal, Eskiçağda Çoruh Havzası, s. 103.

kendilerine yakın olan sınırları yağmalara başlamışlar ve Şamuha şehrini bile ele geçirmişlerdir.¹³⁶ Hayaşalıların bu hareketlerini III. Hattuşili döneminde yazılan yıllıklardan edinmekteyiz.¹³⁷

Görülmektedir ki bu taht problemi yüzünden Hitit ülkesi karışıklığın içine düşmüştür ve neredeyse yıkılma seviyesine kadar gerilemiştir. Sınırları itibari ile dönem içerisinde Çekirdek Hitit olarak belirtilen Hattuşaş ve çevresi dışında ki tüm toprakları işgal altına girmiştir. I. Şuppiluliuma, tüm olumsuz şartlara karşın epeyce bir zaman sınırlarını tekrar eski haline getirmek için çabalamıştır. I. Şuppiluliuma kuzey Suriye’de Hitit devletinin güvenliğini sağladıktan sonra, yönünü Hayaşa üzerine çevirmiştir. Hukanna/ş’ın uyguladığı siyaset neticesinde I. Şuppiluliuma’nın kız kardeşiyle evlilik gerçekleştirip barış ortamını oluşturmuştur.¹³⁸ I. Şuppiluliuma’da ülkesine gelecek saldırıların önünü keserek devletin güvenliğini yapılan anlaşma ile sağlamıştır.¹³⁹ Ayrıca I. Şuppiluliuma; Hukkana’yı, basit ama gayretli bir insan, Hayaşa halkını ise olasılıkla yaşam tarzlarından dolayı barbar ve uygarlaşmamış olarak görmektedir.¹⁴⁰

Azzi-Hayaşalılar ile yapılan anlaşma gereği Hitit kralı da onları iç ve dış tehlikelere karşı koruyacaktır. Hitit kralı, Hukkana ve Azzi-Hayaşa halkını düşmanlarından gelecek tehlikelere karşı korumayı ve bağımsızlıklarının devamlılığını sağlamayı kabul etmiştir. Hukkana anlaşması; Azzi-Hayaşa-Hitit ilişkilerinde elli yılı aşkın bir zaman dilimi boyunca dostluk ve saldırmazlık dönemi yaşanmasını sağlamıştır. Lakin Hititler ile krali evlilik neticesinde tahta çıkmayı emniyet altına alan Hukkana’nın kaç yıl liderlik yaptığı ve kendisinden sonra çocuğuna yönetimini devredip devretmediği hakkında herhangi bir bilgi

¹³⁶ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s.54; Özgül, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, s. 78.

¹³⁷ Pehlivan, *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s. 50; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 54.

¹³⁸ Günaşdı, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, s. 77.

¹³⁹ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, s. 110.

¹⁴⁰ Amelie Kuhrt, *Eski Çağ’da Yakındoğu I*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2010, s. 351.

yoktur.¹⁴¹ Ayrıca Hukkana'nın Hayaşalı olmadığı Azzili bir kabile reisi olduğu görüşü de vardır.¹⁴²

Hukkana Anlaşması, Hitit ve Azzi-Hayaşalılar arasında oldukça uzun bir süre dostane ilişkilerin yaşanmasını sağlamış ve bunun neticesidir ki önceki yıllarda Hitit kayıtlarında sıkça karşılaşılan Azzi-Hayaşalılardan bu dönem içerisinde pek bahsedildiği görülmez. Daha sonra ki dönemlerde Azzi-Hayaşa ve Kaşka ülkelerinin yer aldığı kuzey-kuzeydoğu Anadolu topraklarındaki ilk hareketlenme ve örgütlenmeler Hitit kralı II. Murşili döneminde tekrar canlanmaya başla ve bu dönemden sonra iyi ilişkiler yavaş yavaş eski günlerine döner.¹⁴³

3.2.4. Anniya/ş Döneminde Azzi-Hayaşa Krallığı

II. Murşili'nin tahta geçtiği ilk yıllarda, Azzi-Hayaşa krallığında da belli başlı değişimler meydana gelmiştir. Hukkana anlaşmasıyla başlayan ve uzunca bir süre devam eden barış ortamının yerini isyanlar almıştır. Hukkanaş ile bir akrabalık bağı olmayan Anniya/ş Hayaşa yönetimini ele geçirmiştir.¹⁴⁴

II. Murşili'nin Hitit devletinin bekası için Hurri-Mitannilerin üzerine Suriye'de bir seferde bulunduğu bir anda Anniya/ş; Tibya (Ordu) civarında Kaşka boylarını teşkilatlandırarak devlet kuran Pihhuniya/ş ile ittifak içersine girmiş ve Hititlere karşı bir tampon bölge oluşturmuştur. Kuzey Suriye'deki sorunların büyük kısmını çözen II. Murşili, Kargamış üzerinden Yukarı Memleket'e yönelmiş, Pihhuniya/ş'ı yenerek cezalandırmıştır.¹⁴⁵ II. Murşili, saltanatının yedinci yılında başarılarını pekiştirmek ve devam ettirmek adına Hayaşa üzerine sefer yapmıştır.¹⁴⁶

¹⁴¹ Pehlivan, *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s. 67.

¹⁴² Rukiye Akdoğan, "Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqana Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar", *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan*, (edt: Metin Alparslan vd.), Ege Yayınları, İstanbul, 2007, s. 30-31.

¹⁴³ Ünsal, *Eskiçağda Çoruh Havzası*, s. 105; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 95.

¹⁴⁴ Günaşdı, "Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler", s. 78.

¹⁴⁵ Pehlivan, *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s. 59-60; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 55.

¹⁴⁶ Koşay-Turfan, "Erzurum-Karaz Kazısı Raporu", s. 355.

II. Murşili, yedinci yıl Anallarinde; Anniya'ya bir mektup göndererek Azzi-Hayaşa'ya götürdüğü Hititli köleleri ve bölgeden elde ettiği ganimetlerin geri iadesini istemiştir. Anniya/ş yazışmalara cevap vermeyerek uzamasına sebep olmuş ve sefer mevsiminin sonlarına denk gelinmesine sebebiyet vermiştir. Bütün bu olanlara rağmen II. Murşili, Hayaşa üzerine saldırmış ve Ura kentini kuşatmış ve evresinin kontrolünü sağlayarak geri çekilmiştir. II. Murşili, bir sonraki sefer mevsiminde tekrardan Anniya/ş'ı kontrol altına alıp kuzey Suriye'deki Hitit çıkarları gözetmek için Bölgedeki Mısır tehdit'ine bir an önce yönelmek vardı. Bu amaca ulaşmanın önündeki tek engel Anniya/ş'ı ortadan kaldırmak olmuştur. II. Murşili'nin üzerlerine sefer düzenlediğini haber alan Anniya/ş; Bir elçi göndererek ellerinde tutsak etiği Hatti köylülerini ve Hititlere ait malları geri iade edeceğini iletmiştir. Nitekim II. Murşili, Hayaşalıların gönderdiği haber neticesinde Azzi-Hayaşa bölgesine yaptığı seferden vazgeçince, Azzi-Hayaşalılar rahatlamış ve verdikleri sözlerini tutmamışlardır. Bunun üzerine II. Murşili generallerini görevlendirerek Hayaşa üzerine yollamıştır generalleri başarılı olsa da Hayaşa hâkimiyetine son verememiştir. II. Murşili'nin kendi yönetiminde bir orduyla 10.yılında birçok Hayaşa bölgesini eline geçirirse de tam anlamıyla başarılı olduğu söylenemez. II. Murşili 11.yılında son darbeyi vurmak için çıktığı seferden övgüleri ile kazandığını belirtmesine rağmen IV. Tuthalya dönemi yıllıklarından anlaşıldığı üzere Hayaşalıların varlığını sonlandıramamıştır.¹⁴⁷

IV. Tuthalya'dan sonraki dönemlerde Hitit veya herhangi bir devletlerin kayıtlarında Azzi-Hayaşa adına rastlanılmamıştır.¹⁴⁸ Doğu Anadolu Bölgesi'nde; MÖ 13. yy Başlarından MÖ 9. yy ortalarına kadar geçen süreçte Asur tehdidine karşı birleşen feodal beylikler merkezi birlik oluşturarak varlıklarını korumuşlardır.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 55-56; Özgül, "Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi", s. 83-86.

¹⁴⁸ Pehlivan, *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, s. 67-68.

¹⁴⁹ Duygu Canan, "Eskiçağ'da Erzincan'ın Ulaşım Ağları", Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2019, s. 48.

3.3. Daya(e)ni/Diau(e)hi Krallığı

MÖ. XIII. Yüzyıl'da dönemin iki süper gücü olan Hitit ve Mısır devletleri arasındaki, barış ortamı dolayısıyla Anadolu, Mezopotamya ve Mısır arasında kalan tampon bölge zayıflamış, bu zayıflıktan yararlanan Asur devleti, Hurri-Mitanni devletini ortadan kaldırarak bölgede neredeyse rakipsiz kalmıştır. Asur kralı I. Salmanassar (MÖ 1272-1243) döneminde, Doğu Anadolu Bölgesi'ne yapılan akınlar sonucunda, Hititlerin bölgedeki gücü iyice azalmıştır.¹⁵⁰

Hitit Devleti'nin Anadolu üzerindeki otoritesinin azalmasıyla Anadolu'ya yönelik Asur baskısı iyice artmıştır. Asur tehdidine karşı daha dirençli olabilmek için Doğu Anadolu'da dağınık vaziyette bulunan beylikler güç birliği yapıp birleşmişlerdir. Beyliklerin yapmış olduğu bu birleşim hamlesine “Urartu'nun Proto Tarihi”, “Uruatri ve Nairi Konfederasyonları” ve “Feodal Beylikler Dönemi” gibi adlandırmalar yapılmıştır. Bölgede oluşan güç birleşimi içerisinde bulunan beyliklerden birisinin Daia(e)ni/Dayaeni olduğunu Asur kaynaklarından öğrenmekteyiz.¹⁵¹

Daia(e)ni/Dayaeni krallığının konumu birçok farklı görüşü içinde barındırmaktadır. Siyasi varlığı bakımından dönemsel olarak değişimler göstermesine rağmen zaman içerisinde geniş topraklara yayıldığı görülmektedir. Daia(e)ni/Dayaeni krallığının merkezi ve yayılım alanları; doğuda Gürcistan, güneyde Varto ve Erzincan, kuzeyde ise karasu ırmağının kaynağından, Karadeniz dağlarına kadar olan bölgelerdir. Daia(e)ni/Dayaeni çok geniş alanlara sahip olmasına rağmen varlık gösterdiği bölgeleri siyasi tarihi boyunca hâkimiyet altında tutamamıştır. Daia(e)ni/Dayaeni krallığının merkezi bölgeleri ile alakalı görüşlerde

¹⁵⁰ Oktay Özgül, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 87-88; Recep Özman, Assur-Urartu Mücadelelerinin Başlaması (Doç. Dr. Mahmut Pehlivan armağanı), Sakarya Üniversitesi yayınları, Sakarya, 2000, s. 240-241; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 64.

¹⁵¹ M. N. Van Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, İstanbul, 1966, s. 6-7; Daniel David Luckenbill, *Ancient records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago, 1926-1927, no.144; Pehlivan, *Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 1-2; M. Taner Tarhan, “MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978, s. 18.

Oltu ilçesi, Aşkale, Çoruh Havzası ile Aşkale, Tercan ve Sarıkamış ilçeleri arasında bulunan bir konumda yer aldığı düşüncesi öne çıkmaktadır.¹⁵²(Harita:3)

Daia(e)ni/Dayaeni adına ilk kez I. Tiglath-Pleser'in saltanatının üçüncü yılında gerçekleştirdiği seferinde Daia(e)ni/Dayaeni kralını esiri etiğini söylediği metinde görmekteyiz.¹⁵³ Bölgeye yapılan düzenli Asur saldırıları neticesinde dağınık şekilde birleşen beylikler şehirlerinin ve ülkelerinin yağmalanması ve Asura karşı vergi ödemek zorunda bırakılmaları neticesinde Uruatri-Nairi konfederasyonlarının birleşimi sonucunda Urartu devletinin temelini atmışlardır.¹⁵⁴

3.4. Ur(u)atri ve Nairi Konfederasyonları Dönemi

Hitit İmparatorluğu'nun son bulması ile kuzey Suriye ve Anadolu'da küçük şehir devletleri oluşmuş ve güneydoğu Anadolu başta olmak üzere bu devletçikler kültürel anlamda Hitit devletinin izlerini taşıdıkları için onlara Geç Hitit devletleri de denmiştir. Aynı zamanda bu devletçiklerin Arami, Asur ve Fenike kültürlerini de barındırdıkları bilinmektedir. Uruatri ve Nairi konfederasyonları; Dönem içerisinde saydığımız kültürlerden farklı olarak kendine özgü bir kültür yapısında ortaya çıkmış ve Uruatri-Nairi konfederasyonlarının birleşimi sonucunda Urartu devletinin temelini atmışlardır. İlk olarak Asur kralı I. Salmanassar (MÖ 1274-1245) döneminde kendisine karşı bir başkaldırı olduğunu dillendirdiği Ur(u)atri ülkesine saldırmıştır.¹⁵⁵

Saltanatının ilk yılında gerçekleştirdiği seferde I. Salmanassar, Van Gölü'nün kuzeybatısı ve batısında bulunan Ur(u)atri ülkesini kontrol altına aldığını şu şekilde aktarmıştır; “*Ordumu harekete geçirdim. Müstahkem dağ kalelerinin üzerinden yürüdüm. Ilimme, Utkun, Bargun, Sahua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun'u*

¹⁵² Pehlivan, *Daya(e)ni/Diau(e)hi* (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar), s. 25-31.

¹⁵³ “... Daiaeni topraklarının kralı Sieni, Asur'a saygı göstermedi. Onu esir ettim ve Asur'a götürdüm...”; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 52.

¹⁵⁴ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 52.

¹⁵⁵ İbrahim Üngör, “İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 139-140; Pınar Pınarcık, “Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Karşılaştırmalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012, s. 21; Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, no. 112-117.

zaptettim. (Sekiz) ülke ve 51 şehri zaptettim, yaktım yıktım. Ganimet olarak mallarına el koydum. Bütün Uruatri Ülkesini üç günde itaat altına aldım...".¹⁵⁶ Asur'un bu baskıcı ve istikrarlı saldırıları bölge beyliklerini birbirleri ile kenetlenmeye itmiştir. Nitekim I. Tukulti-Ninurta (MÖ 1244-1208) döneminde yapmış olduğu bir seferinde bölgede kendisine karşı birlik olmuş 43 Nairi ülkesinin olduğunu bir yazıtında şu şekilde aktarmıştır; "... Nairi ülkelerinin 43 Kralı, savaşmak için yerlerini aldılar. Onlarla savaştım ve mağlup ettim. Onların kanları ile dağların çayları ve derelerini sel haline getirdim...".¹⁵⁷ Asur Sefer yazıtlarından da anlaşıldığı üzere bölgede karşılaşılan dağınık yapıdaki birleşmiş krallıklardan ilk *Ur(u)atri* daha sonra *Nairi* adından bahsedilmiştir.¹⁵⁸ Ancak bölgede Asurların karşılaştıkları güç adlandırmasındaki farklılık büyük olasılıkla beyliklerin birleşiminde bir yönetici değişikliğinden kaynaklanmış olmalıdır.¹⁵⁹

I. Tukulti-Ninurta'dan sonra Asur bir duraksama ve kendi içine çekilme yaşamış ve dış seferleri gerçekleştirmemiştir. Bu durum Asur'un yönetimi, I. Tiglath-Pleser (MÖ 1115-1077)'e geçene kadar sürmüştür. I. Tiglath-Pleser, Asur şehrinde bulunan Anu-Adad tapınağının köşesine kilden yapılmış 4 prizma tableti yerleştirmiştir. I. Tiglath-Pleser Çıkmış olduğu seferde zorlu yollardan geçerek geldiği Daia(e)ni/Dayaeni bölgesine kadar 25 Nairi kralıyla karşılaştığı ve onları yendiğini daha sonra, 60 Nairi kralıyla karşılaşp onları da yakalayıp yendiğini "Prizma Yazıtı"nda şu şekilde aktarmıştır;

"...Geçilmesi güç yollardan ve bozkırlardan (geçtim). Yollar engebeli, patikalar kapalı idi... 16 büyük dağı savaş arabalarım ile aştım. Oradaki ülkeye (ulaşmak için) iki uçlu bronz baltalarla, yolumu güçlük ile açtım. Urumi ağaçları, dağ ağaçlarını kestim. Ordunun ilerleyebilmesi ve Fırat nehrini geçebilmesi için kuvvetli

¹⁵⁶ Özen Özden, *İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s. 65.

¹⁵⁷ Mahmut Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1984, s. 24-27.

¹⁵⁸ Reyhan-Bozkurt, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, s.132; Pehlivan, "En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi", s. 24-27.

¹⁵⁹ Pınar Pınarcık, *Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler*, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S.2, 2012, s. 467.

köprüler yaptım. Tumme'den... Dayaeni'ye kadar Nairi'nin 25 Kralı, savaş arabalarını ve ülkelerinden çıkardıkları ordularını (alarak) savaşa katıldılar. Korkunç silâhlarımın bütün şiddetiyle üzerlerine hücum ettim ve Adad'ın (verdiği) coşkuyla onların büyük ordularını imha ettim... Silâhla donatılmış 120 savaş arabalarını, savaş ortasında ele geçirdim. Onlara yardıma gelen Nairi'nin 60 Kralının (savaş arabalarını ele geçirdim) ve mızraklarımın ucunda Yukarı Deniz'e kadar takip ettim... Ellerim Nairi Ülkesi'nin bütün Krallarını yakaladım... ”¹⁶⁰

Sonuç olarak Doğu Anadolu Bölgesine yapılan Asur tehditlerine karşı tek başlarına mücadele edemeyecekleri gerçeğini anlayan beylikler Uruatri ve Nairi Konfederasyonları çatısı altında toplanarak Asur tehdidine karşı tek bir vücut olma eğilimi göstermişlerdir. MÖ 9. yy ortalarına kadar devam eden bu süreç I. Sarduri önderliğinde Van Gölü ve Çevresinde Urartu devletinin kurulmasıyla son bulmuştur.¹⁶¹

3.5. Urartu Devleti

3.5.1. Urartu Siyasi Tarihi

Urartu hakkında yapılan birçok araştırma, kazı çalışması gerçekleştirilmiştir. İlk zamanlarda Urartu'yu Asur devletinin bir uzantısı olarak gören Ortaçağ tarihçileri Antik kaynaklardan yola çıkarak hareket etmişlerdir. K. Moses tarafından yapılan ilk bilimsel çalışmalar neticesinde Urartu'nun kendine has bir devlet olduğu gerçeğini ortaya çıkarmıştır. Urartu hakkında yapılmış bazı bilimsel araştırmalar ve halen devam eden çalışmalar vardır. Bu araştırmalardan bazıları ise sırasıyla; 1668'de Paulet, 1739'da Charles Fellows ve C. Texier, 1827'de Friedrich Edward Schulz, 1877'de, 1911'de A. Orbeli, 1939'da Piotrovski, 1959'da A. Erzen, 1960'da T. Özgüç, 1966'da C. A. Burney, 1974'te O. Belli ve V. Sevin, 1986'da M. T. Tarhan,

¹⁶⁰ Pehlivan, *Daya(E)Ni/Diau(E)Hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 24-25; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 64-65; Altan Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997, s. 19.

¹⁶¹ İbrahim Üngör, “Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç Bilezik ve Küpeler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:5, S: 10 (151-168), Temmuz 2015, s. 152.

1989’da A.Çilingiroğlu, 1998’den itibaren halen devam etmekte olan Alpaslan Ceylan önderliğinde yapılan ve yapılmış birçok araştırma zemini vardır.¹⁶²

Urartu’nun Bilinen ilk kralı Arame (MÖ 850-840)’dır. Arame, krallık başkenti olarak, Arzaşkun şehrini seçmiştir. Bu dönemle ilgili ilk bilgilere, Asur kralı III. Salmanassar’ın (MÖ 858-824) tahta çıkışından sonra gerçekleştirdiği, seferleri anlatan yazıtlarda gözükmektedir. Urartu devletini kurma çalışmaları Lutipri/Lapturi (MÖ 880-860) döneminde başlamıştır. Lutipri/Lapturi birleştirici ve kurucu kral şeklinde nitelenen I. Sarduri’nin babasıdır. Ancak, devleti kurmayı başka bir beylikten olan Arame (MÖ 860-840) başarmıştır.¹⁶³

Asur kralı III. Salmanassar tahta çıkışının 27. yılında çıktığı bir seferinde; *“Saltanatımın 27. yılında savaş arabalarımı ve askerlerimi topladım büyük ordumun komutanı (Turtan) Daian Assur’u ordularımın başında Urartu’ya karşı sefere gönderdim. Bit-Zamani’ye doğru ilerledi. Ammaş geçitlerini aşarak Arsanıa (Murat Su) nehrini geçti. Urartu’lu Seduri ordumun ilerleyişini duydu ve çok sayıdaki askerlerinin gücüne inandı. Savaş vermek üzere bana karşı ilerledi. Onunla savaştım ve onu mağlup etmeği başardım. Geniş ovayı savaşçıların cesetleri ile doldurdum.”*¹⁶⁴ III. Salmanassar’ın 27. Yıl seferindeki yazıtta Arame’nin artık devletin başında olmadığını anlaşılmaktadır. Arame her ne kadar devletin bütünlüğünü sağlamış olsa da aldığı büyük yenilgiler, Arame’yi yıpratmış olacak ki Urartu tahtına Lutipri’nin oğlu I. Sarduri (MÖ 840-830/825) geçmiştir. III. Salmanassar tarafından yenilgiye uğratılan I. Sarduri Urartu başkentini Tuşpa (Van Kalesi)’ya taşımıştır.¹⁶⁵ *“Lutipri oğlu Sarduri yazıtı, büyük kral, güçlü kral, Bütünün (kâinatın) kralı, Nairi kralı, eşi olmayan kral, büyük çoban, kavgadan korkmayan*

¹⁶² Günaşdı, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler, s. 83-87; Oktay Belli, *Anadolu Uygarlıkları* (Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi), İstanbul, 1982, s. 140-148.

¹⁶³ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 57-64; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 21; Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, Çev. Belgin Aksoy, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995, s. 36.

¹⁶⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 23.

¹⁶⁵ Mirjo Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, *Urartu, Doğu’da Değişim*, Ed. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 83.

asileri ezen kral...”¹⁶⁶ “*Mardırburç-Sardursburç*” yazıtında I. Sarduri kendisini “*bütün ülkelerin kralı*” şeklinde adlandırmaktadır. Urartu devletinin 2. Kurucusu olan I. Sarduri soyunu Arame’ye değil de Lutipri’ye dayandırmıştır. Ayrıca Urartu devletinin tarihi kayıtları da I.Sarduri döneminde başlamıştır.¹⁶⁷

I. Sarduri’dan sonra Urartu tahtı oğlu İşpuini (MÖ 830-810)’ye geçmiştir. İşpuini babası I.Sarduri’dan devraldığı devleti aynı dirayetle yönetmiştir. İşpuini döneminde askeri birlik yapısında değişim olmuştur. Bu dönemde Urartulular, Asurlulardan etkilenecek savaş arabaları ve süvari birliklerini kullanmaya başlamışlardır.¹⁶⁸ Ayrıca İşpuini döneminde savunma ön plana çıkmış başkent Tuşpa’nın savunmasını sağlamak amacıyla Patnos kalesi,¹⁶⁹ kuzeyde Kalecik¹⁷⁰, güneyde Zivistan¹⁷¹ ve kuzeydoğuda da Aşağı Anzaf¹⁷² kalelerini inşa ettirmişlerdir.¹⁷³ İşpuini iktidarının son yıllarında oğlu Menua ile birlikte ülkeyi yönetmiştir. İşpuini Oğlunu görevlendirerek Alagöz Dağı’nın kuzeyi, Urmiye Gölü havzası gibi uzak bölgelere seferler yapmışlardır.¹⁷⁴ Ayrıca İşpuini, güney ülkeleri üzerine seferler düzenlemiş ve Musaşır şehrini ele geçirmiştir.¹⁷⁵

İşpuini’nin ölümünden sonra taht da yerini alan Menua (MÖ 810-786/780) babası ile birlikte ülke yönetiminde bulunması neticesinde tecrübe kazanmış ve Urartu ülkesinin gelişimi için birçok atılım yapmıştır. Sulama kanalları, baraj ve sulama göletleri yapılarak, tarım üretimi arttırılmak istenmiştir. Tarım üretiminin

¹⁶⁶ Gernot Wilhelm, “Urartu als Region der Keilschrift-Kultur”, Ed. V. Haas , *Das Reich Urartu: ein altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend*, Konstanz Universitäts verlag, Konstanz, 1986, s. 101.

¹⁶⁷ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 43-44; Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 247-248.

¹⁶⁸ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 30.

¹⁶⁹ G. A. Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova, 1960, s. 12-16.

¹⁷⁰ Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 23.

¹⁷¹ Melikishvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, s. 4-16; Baki Öğün, *Van’da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Anadolu Yayınevi, Ankara, 1970, s. 19-20.

¹⁷² Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, s. 280-281.

¹⁷³ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 59.

¹⁷⁴ Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, s. 84-86.

¹⁷⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 28.

artması sonucu ülke zenginleşmiştir. Bu dönem için Urartuların yükseliş dönemi denilebilir. Menua en çok yazılı belge (120 yazıt) bırakan Urartu kralıdır.¹⁷⁶ Menua döneminde Urartu devletinin kuzeye yayılımı devam etmiştir. Urartu'nun kuzeye yayılma politikası bu dönemde Daia(e)ni/Dayaeni Devleti'nin çıkarlarına ters düşmektedir. Daia(e)ni/Dayaeni bu dönem içerisinde Aşkale, Pasinler ve Erzincan'ın doğu kesimi, Çayırlı, Otlukbeli ve Tercan ovalarına hâkim konumda bulunmaktadır. Urartu, Erikua ve Daia(e)ni/Dayaeni üzerine önemli seferler düzenlemiştir.¹⁷⁷ Daia(e)ni/Dayaeni üzerine yapılan seferde Menua başkent Sasilu'yu zapt ederek kral Utupurşi(ni)'yi de esiri yapmış ve yüksek miktarda vergi elde etmiştir. Menua çıktığı seferi; Daia(e)ni/Dayaeni'ye bağlı konumda bulunan Şeşeti Ülkesi sınır şehri Zua'da sonlandırmıştır.¹⁷⁸ Bütün bu seferler sonucunda elde edilen bölgelerde kalıcı olabilmek ve güvenliğini artırabilmek amacıyla yollar ve kaleler inşa edilmiştir.¹⁷⁹ Ayrıca Anzaf, Körzüt ve Aznavurtepe Kaleleri Menua döneminde yapılmıştır.¹⁸⁰

Menua'nın bıraktığı güçlü ve zengin ülkeyi, daha da güçlü ve zengin bir hale getirmek için babasının yolundan giden I. Arğişti (MÖ 786-764)'nin döneminde yükseliş devam etmiştir. Horhor yazıtı (kroniği) olarak bilinen Van Kalesi'nin güneybatısında bulunan Urartu kaya yazıtları arasında en büyüğünü I. Arğişti diktirmiştir. “[Hald]i silahıyla (sefere) çıktı, Etiuni ülkesini y[endi], Qehuni şehri ülkesini [yendi] ve (onları) Arğişti'nin ayakları dibine attı. Haldi güçlüdür, Haldi'nin silahı güçlüdür. Haldi'nin büyüklüğü sayesinde Minua'nın oğlu Arğişti (sefere) çıktı. Haldi önden gitti. Arğişti şöyle diyor: Gölün yanındaki(?) Qehuni

¹⁷⁶ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 60; Oktay Belli, *Doğu Anadolu'da Urartu Sulama Kanalları-Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*, İstanbul, 1997, s. 8, 638 vd.

¹⁷⁷ Bu önemli seferlerden Süngütaş/Zivin yazıtı ile Yazılıtaş Yazıtı'nda bahsedilmektedir. Alpaslan Ceylan-Yavuz Günaşdı, “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi,” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV, S: XIII/Aralık, s. 313-350; Oktay Özgül-İbrahim Üngör, “Erikua'da stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntıği Kalesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2006, s. 225-240

¹⁷⁸ Pehlivan, *Daya(e)ni/Diau(e)hi(Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu'nun Yıkılışına Kadar)*, s. 42-43; Kemalettin Köroğlu, “Urartu Krallığı'nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten LXIV/241 (720-723)*, Ankara, 2000. s. 719-720

¹⁷⁹ Altan Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir 1994. s. 55.

¹⁸⁰ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 31.

ülkesini fethettim. Alıştı şehrine vardım. Erkek ve kadınları oradan göçürdüm.”¹⁸¹ Horhor yazıtı(kroniği)’dan anlaşılan Etiuni, Qehuni, Eriahi ve İgani ülkelerine yönelmiş ve Alıştı şehrindeki insanları başka yere götürmüştür. I. Arğişti çıktığı seferden gümüş, altın, bakır, sığır, at gibi savaş ganimetleri elde etmiştir. Yazıttan anlaşıldığı üzere I. Arğişti de Daia(e)ni/Dayaeni üzerine gitmiş ve Daha önce olduğu gibi Daia(e)ni/Dayaeni’yi haraca bağlamıştır.¹⁸² Bu dönemlerde seferlerde elde edilen tutsaklar bir bölgenin veya yerin gelişmesi büyümesi lehine olan bütün çalışmalarda iş gücü olarak kullanılmıştır. Ayrıca Asur kaynaklarında Urartuların Kimmer akınları ile karşılaştıkları ilk kez bu dönem de bahsedilmektedir.¹⁸³

I. Arğişti’den tahtı devralan II. Sarduri (MÖ 764-734) ilk hedefini batı olarak belirlemiştir. Muşani, Kalani ülkeleri Tumuşki bölgesi ve Zapşa şehrine saldırmıştır. II. Sarduri çıktığı sefer ile ilk kez Urartu Fırat nehrini geçmiş ve Melitea’yı da içine alan tüm bölgeleri ele geçirmiştir. Daha sonra ilerleme yönünü kuzey doğuya çeviren II. Sarduri; Asur hükümdarı Adad-Nirari’yi mağlup etmiştir.¹⁸⁴ Bölgedeki Urartu üstünlüğü Tiglat-Pilaser (MÖ 745-727) döneminde son bulmuştur. Bütün bu bilgileri *Analı Kız* olarak adlandırılan kült merkezinde bulunan iki stelden edinmekteyiz.¹⁸⁵

Asura karşı alınan yenilgiler sonrası II. Sarduri, krallığı oğlu I. Rusa’ya devretmiştir.¹⁸⁶ I. Rusa Urartu tahtına geçtiğinde kendisini sorunlar içerisinde bulmuştur. Urartuluların Asurlulara karşı kaybettikleri savaşlar neticesinde hâkimiyet alanları içindeki şehir devletlerinin üzerinde kurdukları otoriteleri azaltmış ve isyanlar başlamıştır. Bu sıkıntılı süreci düzeltmek için uğraşan I. Rusa, bölgelerin hâkimiyet alanlarını daha küçük valiliklere bölmüş böylece ayaklanmaların

¹⁸¹ Salvini, “Urartu Tarihine Genel Bir Bakış”, s. 89-90.

¹⁸² P. E. Zaminsky, *Ecology and Empire, The Structure of the Urartian State*, Chicago, 1985, 56-58.

¹⁸³ Veli Sevin, “Urartu, Dağların Uygarlığı”, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, 2003, İstanbul s. 211.

¹⁸⁴ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 38-39; Aizhan Yermukhamedova, “Urartu Devleti’nin Siyasi ve Askeri Tarihi”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Dilleri ve Kültürleri Anabilim Dalı (Sümeroloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015 s. 62-68.

¹⁸⁵ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 69-70.

¹⁸⁶ Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 40.

azalmasını sağlamıştır.¹⁸⁷ I. Rusa döneminde Asur tehlikesine karşı yeni koalisyonlar arayışına girilmiş ve Tabal Kralı Ambaris, Phryg Kralı Mita ve Que (Kilikya) Kralı Urikki'ye mektuplar yollamıştır. Lakin bu dönem içerisinde Urartu topraklarını yakıp yıkmaya başlayan Kimmerler üzerine ordu gönderen I. Rusa başarısız olmuştur. Kimmerler üzerine yapılan bu seferde başarısız olduğu için Tuşpa şehrinde, isyan meydana geldiği Asur belgelerinde geçmektedir. Aynı dönem içerisinde Asur kralı Sargon'un 8.seferini Urartu egemenliğine son vermek için gerçekleştirmesi ve Sargon'un elde ettiği başarı neticesinde bütün bu başarısızlıklarına karşı I. Rusa kendi sonunu hazırlamış ve intihar etmiştir.¹⁸⁸

Babası I. Rusa'nın ölümü sonrası yönetim II. Arğişti (MÖ 714-685)'ye geçmiştir. II. Arğişti; babası ile aynı kaderi paylaşmış ve zor bir dönemde yönetimi devralmıştır devletin bu kötü gidişatını toparlamaya çalışan II. Arğişti askeri, ekonomik yönetim alanları, gölet, baraj ve sulama kanalları inşa ettirmiştir.¹⁸⁹ II. Arğişti (MÖ 707) Kimmer ordusu ile savaşmış Ancak savaşı kaybetmiştir. Bu yenilgi sonrası Kimmerler Urartu topraklarından geçerek Anadolu içerisine yönelmişlerdir. II. Arğişti tahminen Tekrar gerçekleşeceğini düşündüğü Kimmer saldırılarından korunmak maksadı ile Erzincan'ın 16 km doğusunda bulunan Altıntepe kalesini inşa ettirmiştir. II. Arğişti ülkesinin sınırlarını korumayı başarmış ve devletini tekrardan yükselişe geçirmek için uğraşmıştır.¹⁹⁰

Assarhadon'un yazıtı ile adına ilk defa rastlanan II. Rusa (MÖ 685-645) II. Arğişti'den sonra yönetime geçmiştir. II.Rusa bayındırlık ve iskân politikası uygulamış Bastam, Karmir-blur, Kef kalesi, Toprakkale ve Ayanis gibi beş kent kurdurmuştur bu kentlere farklı bölgelerden insanları getirterek iskan oluşturmuş

¹⁸⁷ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 61.

¹⁸⁸ Pınarcık, "Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası", s. 33; Çilingiroğlu, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, s. 40-41.

¹⁸⁹ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 62; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 110-112; Pınarcık, "Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası", s. 33-34.

¹⁹⁰ Tahsin Özgüç, "Altıntepe Kazıları-Excavations Altıntepe", *Belleten* XXV/98 (253-290), Ankara, 1961, s. 253-267; Tahsin Özgüç, *Altıntepe II*, Ankara, 1969, s. 43-57; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 62.

bölgede ekonomik ve tarımsal kalkınmayı sağlamıştır. II. Rusa döneminde Aras ovası gelişmiş bir zirai sulama seviyesine ulaşmıştır.¹⁹¹ II. Rusa Kimmerler'le mücadele etmek yerine barışçıl politika izlemiş ve dostane ilişkiler içerisine girmiş ve ülkesinde yeni bir vergi sistemi oluşturmuştur. Köşebaşı Barajı, Kurutaş Barajı, Yakup Barajı ve Sıhke göleti II. Rusa döneminde inşa edildiği bilinen barajlardan birkaçıdır.¹⁹² Kimmer ve İskitlerin Anadolu üzerine işgal girişimlerinin arttığı bu dönemde II. Rusa'nın İskitleri yönlendirmesi; Asurluları zor duruma soksa da Asarhaddon MÖ 679'da İskit-Manna birlikteliğini bozguna uğratmıştır.¹⁹³

II. Rusa döneminden sonra Urartu Krallığı'nda gerileme eğilimi başlamış ve yönetime geçen III. Sarduri (MÖ 645-635) döneminde olumlu bir gelişme yaşanmamış ve yönetimi boyunca hiçbir gelişme sarf edilememiştir. Kuzeybatı da İskitler ve doğuda iyice güç kazanmışlardır. Karmir-blur'da elde edilen mühür dışında bu döneme ışık tutan hiçbir yazılı belgeye rastlanılmamıştır. III. Sarduri döneminde elde edilen mühürde III. Rusa'nın da adlandırılması iki kralın birlikte yönetimi sağladıklarını düşündürmektedir. Urartu Krallığı'nın son yıllarında Erimena, IV. Sarduri, III. Rusa ve IV. Rusa gibi krallardan bahsedilse de hem o krallar hakkında hem de Urartu Devleti'nin nasıl son bulduğu konusunda bileğilerimiz kısıtlı ve sınırlıdır.¹⁹⁴(Harita:4)

¹⁹¹ Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 114-117; Atilla Batmaz, "Urartu Krallığının II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü", Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003, s. 60-64.

¹⁹² Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 70-71.

¹⁹³ Suzan Akkuş Mutlu, "Asur ve Urartu Devleti'nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV, S: XI/Mayıs /MMXVII (219-231), s. 225.

¹⁹⁴ Pınarcık, "Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı'nın Tarihi Coğrafyası", s. 35-37; Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, s. 120-130.

Aramu	M.Ö 850-840
I. Sarduri	M.Ö 840-830
İşpuini	M.Ö 830-810
Menua	M.Ö 810-786
I. Argiştı	M.Ö 786-764
II. Sarduri	M.Ö 764-735
I. Rusa	M.Ö 735-714
II. Argiştı	M.Ö 714-685
II. Rusa	M.Ö 685-645
IV. Sarduri (Erimena)	M.Ö 635-625
III. Rusa	M.Ö 635-609
IV. Rusa	M.Ö ?-585 .195

Tablo 1: Urartu Krallar Listesi

¹⁹⁵ Çilingiroğlu, *Urartu Tarihi ve sanatı*, İzmir, 1994.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ÇAYIRLI İLÇESİNDE TESPİT EDİLEN ARKEOLOJİK MERKEZLER VE YERLEŞİM ALANLARI

4.1. Büyük Kalecik Höyük

Büyük Kalecik Höyük, Çayırli ilçe merkezine 27 km uzaklıkta bulunan Sarıgüney Köyünün 3 km batısında yer almaktadır. Büyük Kalecik Höyük Eski Erzurum- Erzincan yolu ve Esence Dağlarının kuzeyinde yer alır. Höyük etrafındaki ovadın 100 m daha yüksekten bulunmaktadır. Doğal bir tepenin üzerinde bulunan höyük aynı zamanda verimli su kaynaklarına sahip bir alanda yer almaktadır.¹⁹⁶ (Fotoğraf:1)

4.2. Beykomu Höyük

Beykomu Höyük Çayırli ilçe merkezinin 12 km kuzeydoğusunda bulunmaktadır. Höyüğün doğu- batı genişliği 14 m, kuzey-güney genişliği 13 m'dir. Höyük Çayırli ovasına hâkim bir tepenin üzerinde bulunmaktadır. Höyük, Kum tepesi özelliği gösteren tepenin ovasından 50 m yüksekten bulunur. Höyüğün kuzeybatısını, Karasu Irmağının suladığı Çayırli ovasının verimli alanları oluşturur. Höyükten elde edilen keramikler İlk Tunç Çağı, Geç Demir Çağı ve Orta Çağı dönemlerine aittir.¹⁹⁷ (Fotoğraf:2, 3)

4.3. Arıtış Höyük

Arıtış Höyük, Erzincan il merkezinin 79 km doğusunda yer almaktadır, Höyük, Çayırli ilçesinin 2,5 km batısında, Arıtış mezrasının ise 2,5 km doğusunda konumlanmaktadır. Çevresinden sadece birkaç m yüksekten yer alan höyüğün rakımı 1620 m'dir. Höyük, Konumu itibarıyla bulunduğu bölgeye oldukça hakimdir. Höyüğün batı kısmından Çayır deresi akmaktadır. Höyük, doğu-batı uzantılı 48 m

¹⁹⁶ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2008, s.78.

¹⁹⁷ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, , s.77.

kuzey-güney uzantılı olarak ise 35 m genişlik ölçülerine sahiptir. Höyükte kaçak kazı izlerine rastlanılmıştır.¹⁹⁸ (Fotoğraf:4)

4.4. Saygılı Höyük

Höyük, Çayırılı ilçesinin saygılı Köyü'nün 1 km kuzeyinde bulunmaktadır. Kuzey-güney uzunluğu 36 m doğu-batı uzunluğu 47 m höyüğün yüksekliği 45 m'dir. Höyüğün kuzey tarafından bir dere geçmektedir. Höyükte kaçak kazı yapıldığı ve iş makineleri kullanıldığı ve ağır tahribata uğratıldığı tespit edilmiştir. Höyükte Parçalanmış pithos kalıntılarıyla karşılaşmıştır. Kaçak kazı alanlarında yapılan incelemede höyüğün bir yangın geçirdiği gözlemlenmiş ve saygılı köyü hanelerinde höyükten çıkarılmış kesme taşlar kullanıldığı gözlemlenip köylüler tarafından teyidi sağlanmıştır. Köy'de yapılan araştırmalar sayesinde höyükten çıkarıldığı anlaşılan sağlam pithoslar'la karşılaşmıştır. Yapılan araştırmalar sayesinde höyükte İlk Tunç, Geç Demir Çağ ve Orta Çağ keramikleri elde edilmiştir. Höyük konumu itibari ile tarıma elverişli bir arazi etrafında bulunmaktadır.¹⁹⁹ (Fotoğraf: 7)

4.5. Haramidere Yerleşmesi

Haramidere yerleşmesi, Çayırılı ilçe merkezinin 10 km kuzeydoğusunda yer almaktadır. Geniş bir sahaya yayılan yerleşme dağ silsilelerinin doğu kısmında konumlanmaktadır. Haramidere Yerleşmesinin, Kuzeyinden Karasu Irmağı ile Çayırılı- Mercan karayolu geçmektedir. Yerleşme konumu itibari ile ovaya oldukça hakim bir durumdadır. Haramidere Yerleşmesinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında kaçak kazılar yapıldığı gözlemlenmiştir. Kaçak kazılar sonucunda ortaya çıkan alan incelendiğinde yerleşmenin yangın geçirdiği anlaşılmaktadır. Çayırılı bölgesinde bulunan en zengin keramik malzemelerini bu yerleşme

¹⁹⁸ Alparslan Ceylan, Yavuz Günaşdı, İbrahim Üngör, “2019 Yılı Erzurum - Erzincan İlleri Yüzey Araştırması”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 26 (661-684), 2020, s. 668.

¹⁹⁹ Alpaslan Ceylan, “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”, *Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001*, London, 2005, s.23.; Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir-1998-2008*, s.76; Ceylan, Çayırılı Tarihine Işık Tutan Yerleşme: Saygılı Höyük, s.639-640.

vermektedir. Haramidere Yerleşmesinde elde edilen keramikler İlk Tunç Çağ, Erken Demir Çağ, Geç Demir Çağ ve Orta Çağ dönemlerine aittir.²⁰⁰ (Fotoğraf: 8)

4.6. İshak Höyük

İshak Höyük, Çayırılı ilçesinin 1.5 km güneydoğusunda yer almaktadır. 100 x 60 m büyüklüğe sahip olan höyüğün batı kesimi kum alınmak amacıyla tahrip edilmiştir. Höyüğün, tepesinde ve kuzey kesiminde yapılmış kaçak kazı alanlarında birçok hayvan kemikleri tespit edilmiştir. İshak höyük, güneyden ve kuzeyden nehir yataklarıyla çevrili oldukça verimli bir alanda yer almaktadır. Höyük de, Elde edilen keramikler Demir Çağı ve Orta Çağa aittir. Yapılan yüzey araştırması neticesinde bölgenin kum ihtiyacını karşıladığı sürece yok olma tehlikesi geçirdiği anlaşılmıştır.²⁰¹

4.7. Çataldaş Höyük

Çayırılı ilçe merkezinin batısında yaklaşık 6 km mesafede bulunan höyük günümüzde yok olmuş durumdadır. Höyükte, gerçekleştirilen yüzey araştırması esnasında kaçak kazılar ile alanın yıpratıldığı ve insan kemiklerinin ortaya çıktığı gözlemlenmiştir. Çataldaş Höyüğün, eski Erzurum-Erzincan yolu üzerinde konumlandığı tespit edilmiştir. Ancak Höyüğün, zaman içerisinde tarla olarak kullanılması ile tamamen ortadan kalktığı anlaşılmıştır.²⁰²

4.8. Turnaçayırı Kalesi

Turnaçayırı Kalesi, Çayırılı ilçe merkezine 39 km uzaklıkta yer almaktadır. Kale, ilçenin batısında Turnaçayırı köyünün 1 km güneyinde konumludur. Kale içerisinde yer aldığı ova seviyesinden 200 m yüksekte bulunur. Kale tamamen ovaya hâkim bir yapıya sahiptir. Kalenin kuzeyinden Turnaçayırı deresi gelerek doğu yönlü bir akış gerçekleştirir. Ova çevresinde gölet yapımı çalışmaları esnasında kullanılan iş makinelerinin kaleye ve çevresine açık bir şekilde zarar verdiği gözlemlenmiştir.

²⁰⁰ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s.77.

²⁰¹ Ceylan, *Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 279.

²⁰² Ceylan, *Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar*, s. 279.

Kalede oluşan bu tahribat neticesinde az sayıda keramiğe ulaşılmış ve elde edilen keramiklerin Orta Çağ dönemi özelliği gösterdiği anlaşılmıştır.²⁰³ (Fotoğraf: 9)

4.9. Başköy Kalesi

Başköy Kalesi, Çayırılı ilçe merkezinin 17 km kuzeybatısında, Başköy köyünün 3 km güneybatısında konumlanmaktadır. Kale, ovadan 80 m yüksekte ovaya tamamen hâkim bir yapıdadır. Kalenin, yayıldığı alan 28 x 52 m ölçüye sahiptir. Kalenin, güney ve kuzey çehresinde duvar kalıntılarına rastlanmıştır. Başköy Kalesi'nin Kesme taş örgü yöntemi uygulanarak inşa edildiği anlaşılmıştır. Kalede kullanılan yapı malzemeleri arasında midye kabukları tespit edilmiştir. Kalenin batı kesiminde anakaya'ya oyularak yapılmış 3.25 x 2.90 m ölçülerinde bir su sanırıcıda tespit edilmiştir. Kale, kuzeyinden geçen doğu-batı yönlü yolu rahatlıkla hâkimiyet altına alabilecek bir durumdadır. Kalede elde edilen keramikler Demir Çağ ve Orta Çağ özelliği göstermektedir. Kalenin, İlk Demir Çağında kullanılmaya başlandığı ve daha sonra Orta Çağ döneminde de kullanıldığı anlaşılmaktadır.²⁰⁴ (Fotoğraf: 10, 11)

4.10. Ozanlı Kalesi

Erzincan iline 117 km uzaklıkta bulunan Ozanlı köyü, Çayırılı ilçe sınırları içerisinde. Ozanlı Kalesi ise adını aldığı köyün 4 km güneybatısında bulunmaktadır.²⁰⁵ Kalenin güney cephesinde bir Çay akmaktadır. Kalenin Çaya bakan güney cephesi sarp bir yapıya sahiptir. Bu nedenle kaleye ulaşmak için kuzey cephesi kullanılmaktadır. Yapılan yüzey araştırmalarında Kale üzerinde anakaya oyularak temeller oluşturulduğu tespit edilmiştir. Yine anakaya oyma yöntemiyle farklı amaçlar için kullanıldığı düşünülen kanallar açılmıştır. Kalenin güney kısmında odalar tespit edilmiş ancak hangi amaç için kullanıldıkları net bir şekilde anlaşılamamıştır. Kalede kaya basamaklı bir tünelin olduğu görülmüştür. Ayrıca kalede, su ihtiyacını gidermek ya da güvenlik amaçlı kullanıldığı düşünülen su tüneli

²⁰³ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s.79; Alpaslan Ceylan, "2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları", *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Ankara, 2002, s. 167.

²⁰⁴ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s.62; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 48.

²⁰⁵ Ceylan, "The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age", s.23.

bulunmaktadır. Bu sarnıç yaygın olduğu gibi Urartu kalesi olan Çadırkaya Kalesinde de bulunmaktadır. Kalenin doğu kısmında Orta Çağ dönemli mezarlar tespit edilmiştir.²⁰⁶ (Fotoğraf: 13, 14)

4.11. Toprak Kale

Toprak Kalesi, Toprakkale Köyü'nün doğusunda, Çayırılı ilçesinin 11 km güneydoğusunda konumlanmaktadır. Toprak Kale, iki derenin (Toprakkale Deresi, Oğultaşı Deresi) birleştiği alanda kurulmuştur. Kalenin, rakımı 1760 m'dir. Tespit edilen sur duvarları fazla büyük olmamakla birlikte moloz taşlarıyla harç kullanılmadan yapılmıştır. Kalede elde edilen keramik verileri Orta Çağ dönemine aittir.²⁰⁷ (Fotoğraf: 15)

4.12. Kurt Kalesi

Cennetpınar köyüne 8 km uzaklıkta bulunan Kurt Kalesi, Çayırılı ilçesi ve Cennetpınar Köyü'nün güneybatısında konumlanır. Kalenin rakımı 1790 m'dir. Kale, konumu neticesiyle bölgeye hâkim bir durumdadır. Kalenin, duvar kalıntıları tahrip olmuştur. Sur yapımında kullanılan taşların bir yığın oluşturması neticesinde Kale duvarının ölçüleri alınamamıştır. Kurt Kalesinde, elde edilen keramik parçaları Orta Çağ dönemine aittir.²⁰⁸ (Fotoğraf: 16, 17)

4.13. Mirzaoğlu Kalesi

Mirzaoğlu Kalesi, Çayırılı ilçe merkezinin 16 km kuzeydoğusunda Mirzaoğlu köyünün 3 km kuzeyinde yer alır. Kale bulunduğu ova seviyesinden 40 m yüksekliğe sahiptir. Kalenin batı kısmında Çataksu deresi akmaktadır. Mirzaoğlu Kalesinde Anakaya'ya oyularak yapılmış kaya basamaklı su tüneli bulunmaktadır. Kalede bulunan basamakların derinliği 40 cm, genişliği 2 m, yüksekliği 20 cm'dir. Basamakların sadece 20 tanesine kadar inilebilmekte moloz ve toprak yığınının

²⁰⁶ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s.53.; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 80.

²⁰⁷ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s. 95.

²⁰⁸ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s. 92; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 99; Alpaslan Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 27-31 Mayıs 2002. s. 312.

kapatması sonucunda geri kalanının 70 ila 80 basamaklı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca kaledeki tünelin batısında 1.60 cm çapında Horasan harcı ile yapılmış daha geç dönemli bir sarnıç bulunmaktadır. Mirzaoğlu kalesinde elde edilen keramik verileri Demir Çağ ile Orta Çağ dönemi özelliği göstermektedir. Kalede bulunan keramikler yoğunlukla Orta Çağ dönemi keramikleridir.²⁰⁹ (Fotoğraf: 18)

4.14. Yukarı Kartallı Höyük

Yukarı Kartallı Höyük, Çayırılı ilçesinin 11 km güneydoğusunda, Yukarı Kartallı Köyü'nün ise 500 m batısında yer almaktadır. 1710 m rakıma sahip olan Höyük, kare planlı bir kale olma özelliği göstermektedir. Kalenin ölçüleri 40 x 40 m'dir. Kalede kaçak kazı izleri tespit edilmiştir. Höyükte elde edilen keramikler Ortaçağ özelliği göstermektedir.²¹⁰

4.15. Aşağı Kartallı Höyük

Aşağı Kartallı Höyük, Çayırılı ilçesinin 18 km güneydoğusunda, Aşağı Kartallı Köyü'nün içerisinde yer alır. Höyüğün, yerleşim alanlarının içinde bulunmasına rağmen umulanın aksine az tahribata uğradığı gözlemlenmiştir. Höyükte yapılan incelemeler esnasında herhangi bir keramik kalıntısına rastlanılamamıştır.²¹¹ Aşağı Kartallı Höyük; Çayırılı ile Tercan ilçeleri arasında bulunmasından dolayı iki ilçenin doğal yol ağının güzergâhının geçmekte olduğu önemli bir konumda yer almaktadır. Höyük; Mercan- Çadırkaya- Çayırılı- Otlukbeli- Demirözü güzergâhını izleyerek Bayburt ilçesine sonrasında ise Karadeniz sahillerine kadar uzanan doğal yol ağının bir parçasını oluşturur.

4.16. Hasanbey Kalesi

Çayırılı ilçesinin kuzeybatısında yer alan Cennetpınar köyü merkeze 15 km uzaklıkta bulunmaktadır. Hasanbey Kalesi, Cennetpınar köyü içerisinde yer

²⁰⁹ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s. 77-78; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 94.

²¹⁰ Alpaslan Ceylan, 2002 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, cilt: 2, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, Ankara, 26-31 Mayıs 2003, s. 264.

²¹¹ Ceylan, 2002 Yılı Erzincan, Erzurum Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları, s.264.

almaktadır. Kalenin rakımı 1725 m'dir. Kale kuzeybatı- güneydoğu yönlü 25 m, güneybatı-kuzeydoğu yönlü ise 40 m ölçülerine sahiptir. Kalede kaçak kazı izlerine rastlanmış ve bu kazı yapılan alanlarda yangın tabakaları tespiti yapılmıştır. Kale dikdörtgen planlı bir kale olma özelliği taşımaktadır. Kale mevcut konumu itibari ile bölgeye hâkim bir yapıdadır. Kale çevresi tarıma elverişli arazilerden oluşmaktadır. Kalede yapılan araştırmalar neticesinde çok az keramik elde edilmiştir. Elde edilen keramik verileri Orta Çağ özelliği göstermektedir.²¹² (Fotoğraf: 19)

4.17. Balıklıköy Kalesi

Çayırılı ilçe merkezine 4 km mesafede bulunan Kale, adını aldığı Balıklı köyünün içinde yer almaktadır. Kale 1.20 x 1.80 ölçülerinde taşlarla örülü bir duvar örgüsüne sahiptir. Kale içinde bulunduğu köyden 100 m daha yüksek bir yapıya sahiptir. Kalede görülen yapı tekniği Orta Çağ mimarisinde görülen moloz taş örgü sistemiyle oluşturulmuştur. Kalenin kurulu olduğu anakayanın taş ocağı olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Kalenin, bulunduğu konumu ve tarihi doğal yolların geçiş güzergâhında olması neticesinde bir gözetleme noktası amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır.²¹³ (Fotoğraf: 20)

4.18. Arıtış Kalesi

Arıtış Kalesi, Erzincan il merkezinin 79 km doğusunda, Çayırılı ilçesinin 2,5 km batısında yer alır. Kale, 1680 m rakıma sahiptir. Arıtış Kalesi, zemininden itibaren 20 m yükseklikte, kuzeydoğu- güneybatı doğrultulu inşa edilmiştir. Kale çevresinde su kaynakları bakımından zengin olmakla beraber iki tarafından dereler akmaktadır. Kalede kaçak kazı izlerine rastlanmıştır. Kalenin mimari kalıntıları ile kale surları aralıklı olarak tespit edilir durumdadır.²¹⁴ (Fotoğraf: 25)

²¹² Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s. 93; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 97.

²¹³ Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 84.

²¹⁴ Ceylan-Günaşdı-Üngör, "2019 Yılı Erzurum - Erzincan İlleri Yüzey Araştırması" s. 668.

4.19. Sırataşlar Kalesi

Sırataşlar Kalesi, Çayırılı ilçe merkezine 8 km uzaklıkta ilçenin kuzeydoğusunda konumlanmaktadır. Kale, konum itibari ile ovaya ve tarım alanlarına oldukça hakim bir yapıdadır. Kalenin, batısından Karadivan Çayı geçmekte ve çokça su kaynağına yakın olduğu dikkati çekmektedir. Kale anakayanın üzerine, sarp yapısına rağmen uygun biçimde dikdörtgene benzer bir şekilde inşa edilmiştir. Kalede anakaya üzerine yapılan taş işçiliği çok dikkat çekmektedir. Kalenin bir kısmı tıraşlanarak sanki yazıt yapılması için tasarlanmış görünümü vermektedir. Ancak kale ve çevresinde her hangi bir yazıt ya da kabartmaya rastlanılmamıştır.²¹⁵

Kalenin, konum itibari ile doğal yolların üzerinde olması ve Altıntepe kalesine yakınlığı dikkat çekmektedir. Ayrıca Kalenin, bir Urartu garnizon kalesi olma özelliğine sahip olduğunu düşünmekteyiz. Kalenin Urartular için askeri bir stratejik alan olduğu çok açıktır. Ancak kale savunma bakımından diğer Urartu kaleleri gibi güçlü değildir. Bu zafiyeti ovadaki tarımsal alanları kontrol ederken kendileri güvende hissetmeleri neticesinden kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Kalede anakaya oyma yöntemi kullanılarak yapılan su kanalı ve su tüneli varlığı tespit edilmiştir. Kalenin duvarları kiklopik teknik ile yapılmıştır. Kale içerisinde kutsal bir bölmede tespit edilmiştir.²¹⁶ (Fotoğraf: 26, 27, 28)

4.20. Çayırılı-Tercan Doğal Yolu

Çayırılı-Tercan Doğal Yolu, Tercan ilçesinin merkezinin kuzeyinden ayrılarak Mercan-Çadirkaya-Çayırılı-Otlukbeli-Demirözü güzergâhını izleyerek Bayburt ilçesine sonrasında ise Karadeniz sahillerine kadar uzanan bir doğal yol ağıdır.²¹⁷ Bu

²¹⁵Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-İğdir-1998-2008*, s. 73; Yavuz Günaşdı, “Erzincan Sırataşlar Kalesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 5 (113-131), S: 9, Ocak 2015, s. 117.

²¹⁶Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 90-91; Alpaslan Ceylan, “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2 (28 Mayıs-1 Haziran), Ankara, 2001, s. 166; Günaşdı, “Erzincan Sırataşlar Kalesi”, s.117; Ceylan, “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”, s. 23.

²¹⁷İbrahim Üngör-Oktay Özgül, “Otlukbeli’nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 17 (267-289), Bahar-2016, s. 267-280; İbrahim

doğal yolda tarım arazileri oldukça fazla bulunmaktadır. Bu yol, Çadirkaya (Pekeriç) ile Tuzla Kalesi'nin konumlandığı alandan ayrılarak kuzeye doğru giden yoldur.

Bu doğal yol, Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Sırataşlar Kalesi, Saygılı Höyük, Haramidere Yerleşmesi, Mirzaoğlu Kalesi ve Aşağı Kartallı Höyük olmak üzere Çayırılı ile Tercan ilçeleri arasında bulunan ve iki ilçenin çevresinde yer alan yerleşim bölgelerinden geçmektedir. (Harita: 5) Çayırılı-Tercan Doğal Yolunun kontrolünü; Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Sırataşlar Kalesi ve Haramidere Yerleşmesi sağlamaktadır.²¹⁸

4.21. Erzincan-Çayırılı Doğal Yolu

Erzincan-Çayırılı Doğal Yolu, doğal bir dağ yolu olma özeliği göstermektedir. Erzincan merkezden ayrılan yol Mecidiye'ye oradan Gümüşhane/Kelkit'in Devekorusu Köyü'nü geçerek Esence dağlarını boyunca uzanarak kuzeyinde yer alan Çayırılıya ulaşmaktadır. Bu yol eskiden Erzincan-Çayırılı arasında ulaşımı sağlayan dağ yolu olarak kullanılır iken günümüzde oldukça engebeli olması sebebiyle çok nadir tercih edilmektedir. Erzincan-Çayırılı Doğal Yolu güzergâhında, Mecidiye Yerleşmesi I, Mecidiye II, Başköy, Dereyurt Höyük, Kurt Kalesi, Turnaçayırı, Hasanbey, Kalecik Kalesi, Urumsarayı, Ozanlı Kalesi ve Balıklı Köy Kalesi gibi yerleşim alanları bulunmaktadır. Yerleşim alanları Ortaçağ dönemi özelliği gösteren keramik verileri sunması neticesinde, Bu bölgedeki yolun aktif olarak kullanıldığını ve bu alanların bir birleriyle daha yoğun ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.²¹⁹ (Harita:7)

Üngör, “Urartu Devleti'nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17 Ek Özel Sayı), ss.93-129, 2018, s. 99; Batmaz, “Otlukbeli İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi”, s. 20.

²¹⁸ Canan, “Eskiçağ'da Erzincan'ın Ulaşım Ağları”, s. 94.

²¹⁹ Canan, “Eskiçağ'da Erzincan'ın Ulaşım Ağları”, s. 130-131.

Yerleşim Yeri	İlk Tunç Çağ	Orta Tunç Çağ	Son Tunç Çağ	Demir Çağ	Erken Demir Çağ	Orta Demir Çağ	Geç Demir Çağ	Orta Çağ
Beykomu Höyük	√					√	√	√
Saygılı Höyük	√					√	√	√
Haramidere Yerleşmesi	√				√	√	√	√
İshak Höyük				√		√		√
Turnaçayırı Kalesi								√
Başköy Kalesi			√	√		√		√
Ozanlı Kalesi								√
Toprak Kalesi								√
Kurt Kalesi								√
Mirzaoğlu Kalesi				√		√		√
Yukarı Kartallı Höyük						√		√
Hasanbey Kalesi								√
Balıkliköy Kalesi						√		√
Beyaztaş (Bulmuş) Kalesi				√		√		√
Sırataşlar Kalesi	√				√	√		

Tablo 2: Çayırda Tespit Edilen Yerleşim Alanlarının Dönemleri

BEŞİNCİ BÖLÜM

ÇAYIRLI İLÇESİNİN ESKİÇAĞ TARİHİ ACISINDAN ÖNEMLİ MERKEZLER

5.1. Otlukbeli İlçesi Arkeolojik Merkezleri ve Yerleşim Alanları

5.1.1. Yeniköy (Turnatepe) Höyüğü

Otlukbeli ilçe merkezi'nin 4 km doğusunda, Yeniköy'ün batısında Ağamçağam Deresi'nin 100 m doğu tarafında konumlanan Yeniköy Höyüğü bölge sakinlerinin “Turnatepe” ismini verdikleri bir alanda yer almaktadır. Höyük kuzeydoğu-güneybatı yönlüdür. Çevresinden sadece birkaç m yüksekte yer alan höyüğün rakımı 1690 m'dir. Küçük boyutlu höyük 50 x 40 m ebatlarındadır. Höyüğün ve çevresinden elde edilen keramik örnekleri İlk Tunç ve Demir çağları özelliği göstermektedir. Höyüğün bulunduğu bölge geniş tarım arazileriyle çevrilidir. Hem tarım arazisi içinde olması hem de kaçak kazılar nedeni ile Turnatepe Höyük yok olma tehlikesindedir.²²⁰ (Fotoğraf: 29, 30)

5.1.2. Avcıçayırı (Ulu) Kalesi

Otlukbeli ilçe merkezinin 19 km Batısında Avcıçayırı köyünün yaklaşık 1 km güneydoğusunda rakım olarak Avcıçayırı köyünden yaklaşık 200 m kadar yüksekte bulunan Avcıçayırı kalesi 2158 m rakıma sahip bir konumdur. Kalenin bulunduğu alan; bölgeye oldukça hakim bir yapıda Otlukbeli'nden Bayburt'a uzanan tarihi yol güzergahına da hakim durumdadır. Kalenin kuzeybatısında Avcıçayırı yerleşmesi güneybatısında ise Güzelgöl yerleşmesi bulunmaktadır.²²¹

Kalenin kuzeybatı ucunda büyük kayaların perdahlandığı ancak herhangi bir yazı unsurunun bulunmadığı anlaşılmıştır. Kalenin tam orta kısmında bir GSM verisi kurulmuştur. Kalenin inşası esnasında özellikle güney ve batı sur duvarları yapılırken anakayadan faydalandığı gözlemlenmiş ve Kalenin temelinde orta büyüklükte taşlar tercih edilmesine rağmen, üst kısımlarında ise daha küçük yapıda taşlardan

²²⁰ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s.100.

²²¹ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 199.

faaydalanıldığı anlaşılımtır. Kalenin duvar kalınlığı yer yer farklılık göstermekle birlikte 90 cm ila 150 cm arasında değişkenlik göstermektedir.

Kalenin çevrelediği alan epeyce verimli bir arazi yapısına sahip olmakla birlikte hayvancılık içinde elverişli bir durumdadır. Kalenin çevresinde az miktarda keramik elde edilmiştir. Kale yapım tekniği ve konumlandığı alana bakıldığında İlk Tunç özelliği gösterdiğini söylemek mümkündür. Kalede tespit edilen Orta ağ keramikleri kalenin Ortaçağ döneminde de kullanıldığını göstermektedir.²²² Ayrıca Avcıayı kalesinin bulunduğu çevreye hakim olması ve Otlukbeli savaşının geçtiği bölgeye yakınlığı neticesinde farklı dönemlerde devletler tarafından kalenin kullanılmış olma ihtimalini içermektedir. (Fotoğraf: 31, 32, 33, 34)

5.1.3. Lazoğlu (Küçük Otlukbeli) Kalesi

Otlukbeli ilçe merkezinin 8 km kuzeyinde küçük Otlukbeli mevkiinde Lazoğlu komunda Lazoğlu kalesi konumlanmaktadır. Kale, tarihi Otlukbeli-Bayburt doğal yolunun 300 m kuzeyinde yer almaktadır. Kale, 1966 m rakıma sahip orta büyüklükte bir kaledir. Kale bulunduğu yer itibari ile verimli tarım arazileri ve bol su kaynakları ile çevrili bir durumdadır. evrelediği alandan 10 m kadar daha yüksekte bulunan kale sur duvarları ile çevrelendiği ve yakın civarının da yerleşim alanı olarak kullanıldığı grlmştir. Kalenin sur duvarlarının temelinde büyük taşlar kullanılmıştır.²²³

Kalenin doğu kısmından toprak alımı nedeniyle önemli ölçüde zarar gördüğü anlaşılımtır. Epey miktarda insan iskeletlerinin ortaya çıktığı kalenin doğu kısmında mimari yapıda gözlemlenebilmektedir. Ayrıca kalenin yine doğu kısmında işlenmemiş ham halde maden yığınları da tespit edilmiştir. Kaleden çok miktarda keramik elde edilmiştir. Bu keramiklerin İlk Tunç ağı ve Orta ağ niteliği taşıdığı anlaşılımtır.²²⁴ (Fotoğraf: 35, 36)

²²²İbrahim ngr-Oktay zgl, “Otlukbeli’nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 17 (267-289), Bahar-2016, s. 267-289.

²²³ Ceylan- ngr, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 173.

²²⁴ngr-zgl, “Otlukbeli’nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, s. 267-289; Ceylan-ngr, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 173.

5.1.4. Doğanaslan Yerleşmesi

Otlukbeli ilçesinden Avcıçayırı köyüne doğru giden istikamete bulunan ve tarihi doğal Otlukbeli-Bayburt yolunun güney kısmında kalan geniş bir alana yayılmış yerleşim yeri kompleks bir yapı halinde konumlanmaktadır. Doğanaslan yerleşmesinde iki ayrı dönemin özeliği ciddi bir şekilde görünmektedir. İlk olarak İlk Tunç Çağında yapıldığı düşünölen bir kalenin varlığıdır. Kalenin alanı çok geniş bir bölgeyi içerisine almaktadır. Kalenin alanı büyük kayalarla oluşturulmuş sur duvarı ile çevrilidir. Kalede az miktarda dönem hakkında keramik bulunmaktadır.

Yerleşim alanının ikinci dönemini ise: Orta Çağ sonlarında veyahut Osmanlı Devleti'nin Akkoyunlular'ı mağlup ettiği dönem içerisinde yapıldığını tahmin etmekteyiz. Askeri maksatla yapılmış olması muhtemel olan bu mimari kalıntılar orta bölümünde ve bir birine yakın olan oluşumlarında sur duvarları rahatlıkla tespit edilmektedir. Sur duvarlarının kalınlığı yaklaşık 1.5 m kadardır. Bu yapıların 100 m güneyinde yer alan mimari yapıda ise Demir Çağı dönemine ait olduğu düşünölen sur duvarları kullanılarak çevrelendiği anlaşılmaktadır. Özellikle yerleşim alanının orta kısmında 8 x 8 ebadında kare planlı mimari kalıntılar tespit edilmiştir. Doğanaslan yerleşim yeri çevrelediği konum itibariyle çok zengin bir bölgede konumlu ve yaklaşık dört bir yanı akarsular ile çerilidir. Verimli tarım arazilerinin yanı sıra havyacılık içinde son derece önemli ve uygun bir yer olduğu gözlemlenmektedir.²²⁵ (Fotoğraf: 37, 38)

5.1.5. Küçük Otlukbeli Yerleşmesi

Otlukbeli ilçe merkezinin 5 km kuzeyinde yer alan Küçük Otlukbeli Yüksek dağlarla ve iki tarafı da su kaynaklarıyla çevrilidir. Yerleşim alanı, doğal tarihi yol olan Tercan-Bayburt yolunu kontrol altında tutan 1210 m rakımda bulunan bir konumdadır. Yerleşim alanının çevresinden akan derelerin tarımsal arazileri sulamak için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu yerleşim alanı çok geniş bir alana yayılmakla birlikte Osmanlı Devleti ile Akkoyunlu Devleti arasında 1473 yılında gerçekleşen savaşında yapıldığı alan olarak belirtilmektedir. Yerleşim alanının yamacı boyunca

²²⁵ Üngör-Özgöl, "Otlukbeli'nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 274.

yapılan incelemelerde çok sayıda kaçak kazı izlerine rastlanılmıştır. Bölgede az miktarda keramik olmakla birlikte Helenistik Dönem ile Orta Çağ Dönemi özelliği taşıdıkları tespit edilmiştir.²²⁶

5.1.6. Gelengeç Kalesi

Gelengeç Kalesi, Otlukbeli ilçesinin Küçükgelengeç köyünün mezarlığının kuzeyinde oldukça yüksek ve sarp tepenin üstünde 1935 m rakıma sahip bir alanda konumlanmaktadır. Yapılan incelemelerde kiklopik teknik kullanılarak kalenin mimari yapısını oluşturulduğu düşünülen kaya sıraları olduğu anlaşılmıştır. Kale mimari yapısına ait izlerin çoğunu kaybetmiş durumdadır. Kalenin bulunduğu yükselti aşırı erozyona uğraması sonucuyla bu olay gerçekleşmiştir. Kale ve civarında çok az miktarda keramik elde edilmiştir. Kalenin İlk Tunç Çağı'nda veya Erken Demir Çağı'nda yerleşim gördüğü düşünülmektedir. Kale bulunduğu konum itibari ile su kaynaklarına ve tarımsal alanlara oldukça yakındır. Ayrıca Kale, Tercan-Otlukbeli-Bayburt-Trabzon Güzergahlı doğal tarihi yol ağına oldukça hakim bir alana konuşlanmış durumdadır.²²⁷ (Fotoğraf: 39, 40)

5.1.7. Ağamçağam Kalesi

Ağamçağam Kalesi, Otlukbeli ilçesinin 8 km kuzeydoğusunda, Ağamçağam köyünün ise 7 km kuzeyinde, Bayburt sınırına yakın mesafede rakım olarak 2067 m yükseklikte konumlanmaktadır. Kalenin kuzey de bulunan burcu ayakta ve net bir biçimde görülür durumdadır. Kale anakayanın üstüne oturtularak inşa edilmiştir. Kalenin kuzeyinden batısına doğru akan Ağamçağam deresi bulunmaktadır.

2001 yılında bölgede gerçekleştirilen yüzey araştırmasında tespit edilmiş olan kale bu dönemdeki tahrip edilmiş görünümünü bile bu günlerde kaybetmiş durumdadır. Kalede yapılan kaçak kazıların çok fazla miktarda artığı tespit edilmiş ve ayakta kalan tek burcunun da neredeyse yok olma tehdidiyle karşı karşıya kaldığı

²²⁶ Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 277.

²²⁷ Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 168.

anlaşılmıştır. Bölgede elde edilen az miktarda keramik Orta Çağ dönemi özeliği göstermektedir.²²⁸ (Fotoğraf: 41, 42)

5.1.8. Yatak Kalesi

Kale, Otlukbeli ilçesinin 7 km kuzeybatısında Tekesor yaylasında rakım olarak 1940 m yükseklikte ve Kalecik Kalesi'nin 200 m kadar güneydoğusunda konumlanmaktadır. Kale'nin batısı ve doğusu olmak üzere iki ayrı kısmında su kaynağı bulunmaktadır. Yatak Kalesi'nin sur duvarlarına sahip olduğu anlaşılmış ve bu sur duvarının doğu kısmında bulunan alanda bir yıkılma gerçekleştiği ve sur duvarının yapımında kullanıldığı düşünülen orta büyüklükteki taşların yakınındaki dereye kadar ulaştığı anlaşılmıştır.

Kale'nin ölçüleri doğu-batı yönlü 40 m, kuzey-güney yönlü 15 m'dir. Kalede herhangi bir keramik kalıntısına rastlanılmasa da Kale'nin, Kalecik Kalesi ile benzer bir dönemde kullanıldığı düşünülmektedir. Ayrıca Kale'nin Doğanaslan ile Avcıçayırı'na ulaşan alternatif yolların korunması maksadıyla kullanıldığı düşünülmektedir.²²⁹ (Fotoğraf: 43, 44)

5.1.9. Kalecik Kalesi

Tercan ilçesi sınırlarında bulunan Kalecik Kalesi, Çayırılı ilçesine bağlı olan Cennetpınar Köyünün 3 km kuzeyinde bulunmaktadır. Rakımı 1800 m seviyesinde olan Kalenin duvarları tümüyle tahrip olmuş durumdadır. Kalenin, duvar kalıntıları çok az da olsa tespit edilmiştir. Kalecik Kalesi kuzeybatı-güneydoğu istikametinde 45 m, kuzeydoğu-güneybatı istikametinde 35 m boyutlara sahiptir. Kalecik Kalesinde elde edilen keramikler Orta Çağ dönemine aittir.²³⁰

²²⁸Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s.100; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 110.

²²⁹Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 177; Üngör-Özgül, "Otlukbeli'nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar", s. 267-289.

²³⁰ Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s.93-94; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 98.

5.1.10. Kurtkaya Kalesi

Kale, Otlukbeli ilçesinin 4 km güneydoğusunda rakım olarak 1832 m yükseklikte, karayolunun 700 m güneybatısında konumlanmaktadır. Kale üç parçalı bir yapıya sahip olup kalenin orta kısmında yükselen bölmesinin kuzeybatı alt kısmı kaçak kazı sebebiyle büyük zarar görmüştür. Kaçak kazı alanında yangın tabakaları tespiti yapılmış ve çeşitli yerleşim katmanlarının izleri ortaya çıkmıştır. Kalenin diğer bölmelerine orta kısımdaki giriş bölümleri vasıtasıyla geçiş sağlanmaktadır. Kale, konumu itibarıyla tarihi doğal yollar üzerinde ve çevresinde bulunan oldukça verimli arazileri koruma ve gözetim altında bulundurma özeliği taşımaktadır.

Kurtkaya Kalesinde, anakaya oyma yöntemi kullanıldığı, özellikle kalenin üçüncü kısmının doğusunda yer alan 2 adet mimari alan ile bu 2 mimari alanın bitişiğinde yine anakaya oyma yöntemiyle yapılmış 5 adet kaya basamağı bulunmaktadır. Kalenin, güneybatı cephesinde bir alanın anakaya tıraşlanarak oluşturulduğu anlaşılmıştır. Bu oluşturulan alan 2 x 3 m ebatlarındadır. Kalede çok miktarda keramik kalıntısı bulunmaktadır. Kaçak kazı alnından elde edilen keramikler İlk Tunç Çağı ve Demir Çağı özelliği göstermektedir. Yanı sıra kalede gerçekleştirilen kaçak kazı tahribatı sonucu, yangın tabakası tespitinden anlaşıldığı üzere kalenin büyük bir yangın geçirmiş olduğu gözlemlenmektedir.²³¹

5.1.11. Çayırli-Otlukbeli (Demirözü) Doğal Yolu

Çayırli-Otlukbeli (Demirözü) Doğal Yolu, Tercan ilçesinin merkezinin kuzeyinden ayrılarak Mercan-Çadirkaya-Çayırli-Otlukbeli-Demirözü güzergâhını izleyerek Bayburt ilçesine sonrasında ise Karadeniz sahillerine kadar uzanan bir doğal yol ağıdır. İshak Höyük, Yukarı Kartallı Höyük, Beykomu Höyük, Kırmantepe Kalesi, Lazoğlu Kalesi, Kurtkaya Kalesi, Gelengeç Kalesi, Değirmentepe Kalesi, Telliçayırılar Höyük, Turnatepe (Yeniköy) Höyüğü, Ağamçağam Kalesi ve Küçük Otlukbeli yerleşmeleri, bu yolun güzergâhında ve çevresinde bulunmaktadır. (Harita: 8) Bu yolun çevresinde ve güzergâhında çok sayıda yerleşim alanı bulunması yolun oldukça yoğun kullanıldığını göstermektedir.

²³¹Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 195.

Ayrıca bu yolun, Urartu Kralı II.Argişti zamanında gerçekleşen Kimmer savaşında kullanıldığı düşünülmektedir. Bu düşünce Demir Çağında da bu yolun askeri amaçlar içinde kullanılmış olma ihtimalini güçlendirmektedir.²³²

5.2. Tercan İlçesi Arkeolojik Merkezleri ve Yerleşim Alanları

5.2.1. Ağbaba Kalesi

Ağbaba Kalesi, Tercan ilçe merkezinin 2 km güneydoğusunda, oldukça yüksek kayalık bir alan üstünde kurulmuştur. Kale, Rakım olarak 1690 m yüksekliğe sahiptir. Ağbaba kalesi, Köroğlu Kalesinin hemen doğusunda bulunmakla beraber bu keyleyle karşılıklı olarak yapılmıştır. Bu iki kalenin aynı dönem içerisinde inşa edildiği ve kullanıldığı düşünülmektedir. Kale konumu itibari ile verimli tarım arazilerine hakim bir noktada olmakla birlikte tarım ve hayvancılık açısından oldukça verimli arazilerin çevresinde konumlanmaktadır.

Kalenin anakaya'ya oyularak bir sur yapısı oluşturulduğu gözlemlenmekle birlikte kalenin sur yapısının iklimsel ve zamansal yıpranmalar nedeniyle yıkılmış olduğu düşünülmektedir. Kale, stratejik açıdan kuzeyinde ve güneyinde bulunan derelerin sağladığı savunma ve kalenin batı-kuzey bölümünün epeyce sarp yapıda olması kaleyi oldukça savunulur kılmaktadır. Bu nedenledir ki sur yapısına fazlaca önem verilmediği anlaşılmaktadır. Kalenin tepe noktasından eteklerine doğru inildikçe Orta Çağ yerleşmelerinin fazlaştığı gözlemlenmekle birlikte kalenin bulunduğu alanın daha önceki dönemlerde yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Kaleye ulaşım doğu tarafından sağlanmaktadır. Ağbaba Kalesinde elde edilen keramik buluntuları; İlk Tunç Çağı, Demir Çağı ve Orta Çağ özelliği göstermektedir.²³³ (Fotoğraf: 45, 46, 47, 48)

²³²Üngör-Özgül, “Otlukbeli’nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, s. 279 vd; Üngör, “Urartu Devleti’nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi”, s. 99 vd.

²³³Alpaslan Ceylan - Akın Bingöl - vd., “2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzev Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, C: 27 (25 - 29 Mayıs 2009), Ankara, 2010, s. 131; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 135.

5.2.2. Kötür (Akyurt) Kalesi

Kötür (Akyurt) Kalesi, Çayırılı ilçe merkezinin 29 km güneydoğusunda, Tercan ilçesi sınırlarında bulunur. 1430 m yüksekliğe sahip olan Kale, Erzurum- Erzincan karayolu üzerinde bulunan Kötür Köprüsünün hemen yakınında konumlanmaktadır. Kale, dairesel planlı olup kuzey-güney kısmında yontulmamış taşlardan inşa edildiği görülen duvar kalıntılarına sahiptir. Bu duvar kalıntılarında harç kullanıldığı gözlemlenmiştir. Kalede elde edilen keramik buluntuları Orta Çağ dönemi özelliği taşımaktadır.²³⁴ (Fotoğraf: 21, 22)

5.2.3. Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi

Tercan ilçesi sınırlarında bulunan Kale, Çayırılı ilçe merkezinin 44 km güneydoğusunda konumlanmaktadır. Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi, Tercan ilçesine bağlı Bulmuş köyüne yaklaşık 600 m uzaklıkta yer almaktadır. 1760 m rakıma sahip olan Kalede, anakaya'ya oyularak yapılmış doğu-batı yönlü kaya basamakları tespit edilmiştir. Yapılan incelemede kaya basamaklarının birbirlerine paralel olarak anakaya'ya inşa edildiği sonucuna varılmıştır. Kalede elde edilen keramikler Demir Çağı ile Orta Çağ dönemi özelliği göstermektedir.²³⁵ (Fotoğraf: 23, 24)

5.2.4. Bükür Kalesi

Bükür Kalesi, Tercan ilçesine bağlı Çadirkaya beldesinde bulunan Yeşilyayla köyü içerisinde yer alan Şamlı Dağına 1 km mesafede konumlanmaktadır. Kalenin kuzey bölümü dik bir yamaçtan oluşmakta ve Kale çevresinden 10 m daha yüksek rakım olarak 1910 m yüksekliğe sahip bir alanda yer almaktadır. Karasu Irmağına sadece 3.5 km uzaklıkta bulunan kale Acısu yerleşmesi, doğusunda bulunan 4 adet kale ile Şamlı Dağı eteklerinde yer alan kurganların kontrolünü kolaylıkla sağlayabilecek bir konumda bulunmaktadır. Kalenin çevresi doğal kayalık alanlar, çayırılık alanlar ve az miktarda orman bitki örtüsüyle kaplıdır. Kalede bir sur duvarı

²³⁴Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s. 99; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 109; Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 313.

²³⁵Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s. 97; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 103.

olduğuna dair izler yüzeyinden anlaşılabilmektedir. Kalenin giriş kapısı kuzeybatısında yer almaktadır. Kalede kaçak kazılar gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır. Bu kaçak kazılar neticesinde kısmi mimari yapılar gözlemlenmekle birlikte az miktarda amorf keramik parçaları da elde edilmiştir.²³⁶

5.2.5. adırkaya (Pekeriç) Kalesi

adırkaya Kalesi; Erzincan ilçe merkezine 104 km uzaklıkta Tercan İlçesi sınırları içerisindedir. Kale, Çayırılı ilçe sınırlarına oldukça yakın bir mesafede konumlanmaktadır. Kalenin hemen sınırlarında Çadırkaya beldesi yer alır. adırkaya Kalesi Urartu krallarından II. Arđıřtı döneminde inşa faaliyetleri sırasında bölgede kurulmuştur. Kalede on dokuz adet Urartu kaya mezarı ile kaya basamaklı tüneller bulunmaktadır.²³⁷ Kalede ayrıca su, şarap ve yağ gibi ürünlerin korunmasını ve depolanmasını sağlamak amacıyla anakaya oyularak inşa edilmiş bir sarnita bulunmaktadır.²³⁸ adırkaya Kalesi Urartu kaya işaretlerinin mevcut olduğu kalelerden birisidir. Kalede yer alan kaya işaretleri kalenin güneydoğusunda bulunan kayalık alanda yer alır. Genellikle “V”, “U” ve “Daire” şeklindeki Kaya işaretlerinin kökeni halen tespiti sağlanamamış bir konudur.²³⁹ Kken tespiti yapılamasa da kaya işaretlerin kullanımı hakkındaki genel kanı kaya işaretlerinin dini ve mistik bir görevi olduğu üzerinedir. E. Konyar ise kutsal alan yerine o oyukların tekerlek ve benzeri araç gereçler için üretim sahası olarak kullanıldığı yönünde görüşünü bildirmektedir. İşaretlerin bulunduğu alanın kalenin dış bölümünde yer almış olması da bu görüşü

²³⁶Ceylan- ngr, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 196.

²³⁷ Ceylan, Çayırılı’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 278-279.

²³⁸Ayrıca bölgede sarnıcın örneklerine Altıntepe ve şirinlikale’de rastlamak mümkündür. Urartu sarniları ve bölgede bulunan Urartu sarniları hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Oktay Belli, “Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri - Monumentale Felszeichen im Bereich urartischer Festungsanlagen”, *Anadolu Araştırmaları* 11,, 1989.

²³⁹ Erkan Konyar, “Urartu Coğrafyasında ‘Anıtsal Kaya İşaretleri’: İşlevleri zerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım”, *Mühibbe Darga Armağanı*, İstanbul, 2008, s. 310-312.

destekler niteliğe sahiptir.²⁴⁰ Çadirkaya Kalesi verimli ova etrafına kurulu bir Urartu kalesi olma özelliği taşımaktadır.²⁴¹ (Fotoğraf: 5, 6)

5.2.6. Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi)

Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi), Çayırılı ilçe merkezinin 45 km güneydoğusunda yer almaktadır. Kale, Tercan ilçe sınırlarında bulunan Ortaköy'ün 2 km güneydoğusunda konumlanmaktadır. Rakım olarak 1650 m Yüksekliğe sahip olan kale bulunduğu bölgeye hâkim olmakla birlikte yer aldığı alandan 40 m daha yüksekte bulunur. Kalenin yerleşim alanının üstünde moloz taşlardan oluşan duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Kalenin çevresinde ve üstünde çokça keramik elde edilmiştir. Kalede yer alan keramiklerin sırlı ve sırsız forma sahip keramik parçaları olduğu gözlemlenmiştir. Kalede, elde edilen keramik parçalarının Orta Çağ özelliği gösterdiği anlaşılmıştır.²⁴² (Fotoğraf: 49, 50, 51, 52)

5.2.7. Kalecik Kalesi

Kalecik Kalesi, Tercan ilçesi yaylacık köyünün 500 m kuzeybatısında konumlanmaktadır. Kale rakım olarak 1599 m yüksekliğe sahip kayalık bir tepe üzerinde yer alır. Kalenin güney tarafında mimari bir kalıntıya rastlanılmamıştır. Kalenin bulunduğu tepenin kuzeyi ile batısında Erken dönem mimari kalıntıları tespit edilmiştir. Kalede anakaya oyularak sur yatakları oluşturulduğu anlaşılmıştır. Kalenin güneyi ve kuzeyi oldukça sarp bir yapıdadır. Kalenin etrafından Yaylacık deresi akıp Karasu'ya Bağlanmaktadır. Erzincan-Erzurum karayolu kalenin hemen güneyinden doğu-batı yönlü olarak geçmektedir. Kalecik Kalesi, yakınında bulunan Yaylacık Kalesi ile Yaylacık yerleşmesini kolaylıkla görebilecek oldukça hakim bir alandadır. Kalede birçok keramik elde edilmiştir. Bu keramikler İlk Tunç Çağı ve demir Çağı özelliği göstermektedir. Ayrıca keledede elde edilen keramiklerden, karaz

²⁴⁰ Alpaslan Ceylan, Urartu'da Kaya İşaretli Kalelerden Çadirkaya Kalesi. *Uluslararası Erzincan Sempozyumu 26-28 Eylül 2019*. Erzincan, 27-54; Konyar, "Urartu Coğrafyasında 'Anıtsal Kaya İşaretleri'", 310-320.

²⁴¹ Ceylan, Çayırılı'da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, s. 278-279.

²⁴² Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s. 93; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 101; Ceylan, "2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları", s. 312.

kültürünün batıya yayılımında önemli bir merkez olması hasebi ile kalenin oldukça yüksek ehemmiyeti vardır.²⁴³ (Fotoğraf: 53, 54, 55, 56, 57)

5.2.8. Karacaören Yerleşmesi

Karacaören Yerleşmesi, Tercan ilçe merkezinden 7,5 km uzaklıkta ilçe merkezinin kuzeyinde Karacaören köyünün ise 3,5 km güneyinde yer almaktadır. Yerleşme rakım olarak 1798 m yüksekliğe sahip bir alanda konumludur. Karacaören Yerleşmesi, konumu itibariyle oldukça çevresine hakim olmakla birlikte Tercan barajını da kolayca görebilen bir durumdadır. Yerleşmenin zaman içerisinde tarla olarak kullanıldığı ve bu kullanım esnasında tarladan çok miktarda parçalanmış keramiğin yüzeye çıktığı görülmektedir. Oldukça fazla keramik verisi elde edilen yerleşim alanının, Orta Çağ özelliği taşıdığı anlaşılmıştır.

5.2.9. Sengir Kalesi

Sengir Kalesi, Tercan ilçesi sınırları içerisinde yer alan Çadirkaya beldesinin Yeşilyayla köyünün 4,5 km doğusunda konumlanmaktadır. Ayrıca kale Bükür Kalesine 500 m kadar uzaklıkta bulunmakla beraber doğu-batı yönlü kabaca dizilenmiş 5 kaleden 2.si Olma özelliğine sahiptir. Kalenin diğer kalelerle ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Kale, doğu-batı yönünde 80 m, kuzey-güney yönünde 40 m ebatlarında olmakla birlikte doğu batı doğrultulu bir yapıya sahiptir. Kalenin kuzey kesimi oldukça savunulmaya uygun bir yapıdadır. Kale, Doğusunda bulunan Karasu vadisini kontrol etmek amacıyla kurulmuş kalelerden birisidir. Kalede keramik buluntusuna rastlanılmamış olmasına rağmen mimari yapısı kolaylıkla gözlemlenebilmektedir. Kale, Karasu vadisi, Aşkale ve Çadirkaya bağlantılarının sağlandığı yollara hakim bir konumda yer almaktadır.²⁴⁴

²⁴³Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır-1998-2008*, s.240; Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 125.

²⁴⁴ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 197.

5.2.10. Yamar Kalesi

Yamar Kalesi, Tercan ilçesi sınırları içerisinde yer alan Çadirkaya beldesinin Yeşilyayla köyünün 5 km doğusunda konumlanmaktadır. Kale, Sengir Kalesinin doğusunda 1884 m yükseklikte bulunmaktadır. Kalenin giriş kapısında yıkılmalar olsa da giriş kapısı rahatlıkla seçilebilmekte ve kapı kalenin hemen kuzey batısında yer almaktadır. Yakınında bulunan diğer kaleler gibi Yamar Kalesi de oldukça savunmaya elverişli bir durum içerisinde.

Yamar Kalesi, doğu-batı yönünde 87 m, kuzey-güney yönünde 35 m ebatlarında olmakla birlikte doğu batı doğrultulu bir yapıya sahiptir. Kalenin özellikle güneyi ile doğusu diğer kalelerden daha fazla savunmaya elverişlidir. Kalenin vadiye açılan son kale olması, mimari özellikleri ve konumuna bakıldığında adeta bir uç kale özelliğini taşımaktadır. Bu özellikleri ile bulunduğu bölgedeki diğer kalelerden daha önemli bir hal alması kaçınılmazdır. Kalede keramik buluntusuna rastlanılmamış olmasına rağmen mimari yapısı kolaylıkla gözlemlenebilmektedir. Özellikle kalenin orta kısmında olasılıkla tapınak olarak kullanılmış olduğu düşünülen bir yapı bulunmaktadır. Kale, Karasu vadisi, Aşkale ve Çadirkaya bağlantılarının sağlandığı yollara hakim bir konumda yer almaktadır.²⁴⁵

5.2.11. Yazıören Kalesi

Yazıören kalesi, Tercan ilçesinin Çadirkaya beldesine 17 km mesafede ve bu beldeye Bağlı Yazıören köyünün ise batısında yükselen tepenin hemen üstünde konumlanmaktadır. Kale, kuzey-güney doğrultulu 40 m doğu-batı doğrultulu ise 55 m ebatlarına sahiptir. Kalenin kuzey kısmı su kaynağı açısından oldukça güçlü bir derin vadiye açılmaktadır. Kale çevresine nazaran yeterince yüksek bir konuma sahiptir. Bu özeliği hasebiyle kalenin çevresinden geçen tarihi doğal yolları kontrol altında tutabildiği anlaşılmaktadır. Kalede elde edilen keramikler kalenin İlk Tunç Çağı, Erken Demir Çağı ve Orta Çağ'da yerleşim görmüş olduğunu göstermektedir.²⁴⁶ (Fotoğraf: 58, 59, 60, 61, 62)

²⁴⁵ Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 198.

²⁴⁶ Ceylan- Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 187.

5.2.12. Şirinlikale Kalesi

Şirinlikale kalesi, Tercan ilçe merkezinin 50 km güneydoğusunda yer almaktadır. Kaleye ulaşım ilçeden Çat yerleşimine giden yol ile sağlanmaktadır. Kalenin hemen paralelinden Şihköy Deresi akmaktadır. Kalenin üst kısmı doğu ve güney olmak üzere nehirden 50 m yüksekliğe sahiptir. Bu üst kısım kayalık dik bir uçuruma inmekte ve uçurumun güneybatısı kaleye doğal bir savunma alanı oluşturmaktadır. Şirinlikale stratejik konumu ve diğer avantajları açısından bölgede bulunan önemli Urartu kaleleri içerisinde en önem teşkil edenlerden birisidir. Şirinlikale, ilk olarak Fahri Işık başkanlığında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları neticesinde keşfedilmiştir. Kalenin Urartu dönemi ve Orta Çağ döneminde yerleşim gördüğü, Kalede gerçekleştirilen çalışmalarda elde edilen keramikler neticesinde anlaşılmıştır. Kalenin bulunduğu alanda ve çevresinde Urartu seramiğine bolca rastlanmış fakat Kalede Urartu dönemine ait herhangi bir duvar kalıntısına rastlanılmamıştır. İç kalenin kuzey kısmında, Orta Çağ döneminde yapıldığı anlaşılan tahkim duvarlarından yapılmış görkemli bir parça yer almaktadır. Şirinlikale, mimari açıdan Urartu karakteristiği göstermektedir. Depo şeklinde iki adet anakaya oyularak yapılmış sarnıç, iç kalenin doğusunda yer alan kuzey ve güney kaya tünelleri bu karaktere en uygun Urartu eserleri olması bakımından önemlidir. Bunlara ek olarak doğudaki iç kalede ana kaya kütlesi oyularak yapılmış iki adet Urartu kaya mezarı da bulunmaktadır.²⁴⁷ (Fotoğraf: 63, 64)

Şirinlikale kaya mezar odalarının teknik özellikleri, içerisinde yer alan detayları ile Van Kalesi (Tuşpa) başta olmak üzere Sangar Kaya Mezarı, Palu Mezar Odası, Analıkız, Arğışti Mezar Odası gibi birçok Urartu kaya mezarları mukayese edilerek kıyaslanmış ve sonucunda en görkemli Urartu kaya mezarı eserlerini

²⁴⁷ Alpaslan Ceylan - Akın Bingöl - vd, “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 3 (28 Mayıs-1 Haziran 2007), Kocaeli, s. 131; Ceylan, “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”, s.24; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, s. 137; Kale’de yer alan kaya mezarları ve sarnıçlar hakkında detaylı bilgi için ayrıca bkz. Fahri Işık, “Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu’daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler -Şirinlikale, Eine Unbekannte urartöische Burg und Beobachtungen zuden Felsdenkmölerneines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens”, *Belleten* LI-200 (497-534), 1987, s. 497-534.

Şirinlikale'nin verdiği değerlendirilmiştir. Kalenin konumu, stratejik önemi ve mimari nitelikleri göz önüne alındığında Urartu Devletinin kuzey ile kuzeybatı yönlü yayılım alanı bakımından oldukça ehemmiyetli bir Urartu merkezi olduğu anlaşılmaktadır.²⁴⁸ (Fotoğraf: 68, 69)

5.2.13. Çadirkaya (Pekeriç)-Aşkale Doğal Yolu

Çadirkaya (Pekeriç)-Aşkale Doğal Yolu, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi ile Tuzla Kalesi'nin konumlandığı alandan ayrılarak doğuya doğru giden yoldur. Çadirkaya (Pekeriç) ile Aşkale arasında bağlantıyı sağlayan bu yolun üzerinde ve çevresinde, Fırat kalesi, Kayı kalesi, Çakıroğlu Kalesi, Kırıartepesi Kalesi ve Bakırlıg Kalesi yer almaktadır. (Harita: 6) Bu kaleler bölgenin hakimiyeti arazilerin kontrolü için Urartu döneminde önemli merkezlerdir. Bu doğal yol ve civarında yüzey araştırmaları halen sürmektedir.

5.3. Erzincan İl Merkezinde Yer Alan Önemli Merkezler

5.3.1. Altıntepe Kalesi

Erzincan ovasına hakim bir konumda yer alan Altıntepe kalesi, Erzincan ilçe merkezinin 16 km doğusunda, ovadan 60 m daha yüksekte volkanik bir koni üzerinde konumlanmaktadır. Tercan-Erzincan yolunun 500 m kuzeyinde yer alan Altıntepe, Doğu Anadolu'dan, Orta Anadolu'ya uzanan ünlü ticaret yolunun kontrolünü sağlamaktadır.²⁴⁹ Kalenin konumu stratejik olarak oldukça önemli olmakla birlikte Urartu krallığının kuzeye yayılımını bölgedeki sınırını ve Urartu'nun bölgeye verdiği önemi göstermesi bakımından oldukça önemli bir kaledir.²⁵⁰ Urartu Devleti'nin yayılım alanının en uç noktasında bulunması kale'nin önemini artırmaktadır.

²⁴⁸ Işık, “Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu'daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler-Şirinlikale, Eine Unbekannte urartöische Burg und Beobachtungen zuden Felsdenkmölerneines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens”, s.497-534; Ceylan-Üngör, *Eskiçağ'da Erzincan Kaleleri*, s. 139-140.

²⁴⁹ Alpaslan Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Cilt: 2, Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Basımevi, 24-28 Mayıs 1999, Ankara, s. 182; Hüseyin Toprak, “Altıntepe Urartu Tapınağı”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2009, s. 20.

²⁵⁰ Günaşdı, “Erzincan Sıraaşlar Kalesi” s. 113.

1938 yılında Altıntepe üzerinde ilk yapılan çalışmalar sayesinde Erzincan ilinin eskiçağ tarihine ve arkeolojisine yönelik çalışmalar başlatılmış ve zengin bir Urartu prensinin mezarının bulunmasıyla bölge dikkatleri üzerine çekmeyi başarmıştır. 1959 yılına gelindiğinde Tahsin Özgüç önderliğinde kurulan ekiple kazılara başlanmış ve kesme taşlardan yapılmış mezar odaları içerisinde altın, Tunç, gümüş, fildişi, demir, pişmiş toprak parçaları, taş ve fayanslardan oluşan eşyalar, ağaç motiflerinin yanı sıra mobilya parçaları, Tunçtan kemerler, kazanlar ve prenslere ait savaş araçları bulunmuştur. Bu mezarların kuzeydoğu kısmında açık hava kutsal alanı veya ölü kültü alanı bulunmaktadır. Kalenin içerisinde bulunan diğer yapıların Bizans tahribatına maruz kalmasından dolayı ne amaçla kullanıldıkları tam tespit edilememiştir. Ayrıca kale'nin çokça kaçak kazıyla tahribata uğratıldığı da gözlemlenmiştir.²⁵¹

İlk dönem (Tahsin Özgüç kazıları 1958-1968) kazılarının başlaması Altıntepe Kalesine olan ilgiyi arttırmış birçok makale, bilimsel çalışma yürütülmesine sebebiyet vermiştir. Bölgede elde edilen veriler dönemin kültürünü yansıtan ilk örnekleri olarak değerlendirilmiştir. Altıntepe kazılarında Urartu dönemine ait elde edilen mimari kalıntılar ve eserler Erzincan ile Anadolu arkeolojisine önemli katkılar sağlamıştır. Altıntepe kazılarının başkanlığını 2003 yılından sonra Mehmet Karaosmanoğlu üstlenmiştir.²⁵²

Altıntepe Kalesinde Gerçekleştirilen kazılarda elde edilen seramik verileri Kalenin ilk yerleşim dönemini Tunç Çağlarından başladığını göstermektedir. İkinci dönem kazılarında kazıma çizgili, parlak, siyah perdahlı Karaz keramiklerine rastlanmış, bu keramikler Apadana içerisinde ve güneyinde açılan sondaj alanlarında yangın tabakası içerisinde taşların arasında bulunmuştur. Urartu Dönemine ait Açık hava tapınağının doğu kısmında gerçekleştirilen kazılarda basit taşlarla örme duvarlara sahip ve temeli sertleştirilmiş topraktan oluşan 4.50 x 4.50 m ölçülerine sahip bir adet işlik olarak nitelendirilen oda bulunmuştur. 2015 yılında

²⁵¹ Ceylan, 1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması, s.182; Toprak, “Altıntepe Urartu Tapınağı”, s.20; Özgüç, “Altıntepe Kazıları-Excavations Altıntepe”,s. 1 vd.

²⁵² Mehmet Karaosmanoğlu-Halim Korucu, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı/Number 35(36-59), Erzurum, 2015, s. 36.

gerçekleştirilen kazılarda apadananın güney kısmında oval şekilli, 1.20 x 1.00 m ölçülerine sahip fırın olduğu düşünülen döşem bulunmuştur. Bu fırın yapısına benzer fırınlara, Orta Tunç özeği gösteren Norşuntepe ile Seyitömer’de rastlanmaktadır. Açığa çıkan mimari kalıntılar ile döşemler Tunç Çağı yapılaşmasını bu alanda da göstermektedir. Altıntepe’de elde edilen diğerk keramik türlerinden Erken Demir Çağı’na ait olan keramikler elle ya da çarkta yapıldığı görölmektedir. Bu keramiklerde dönem özellikleri bakımından kahverengi ve gri renk ağırlıklı olarak siyah ve kırmızı renkleri de kullanılmıştır. Genel olarak tek renkli seramik kullanımı hakim olmakla birlikte pişirilme farklılıklarından dolayı kimi keramiklerde ton farklılıkları mevcuttur.²⁵³ Altıntepe araştırmalarında elde edilen buluntular maden eşyaları ile kırmızı boya astarlı ve cilalı olarak sınıflandırılan çanak çömlekler tipik Urartu çanak çömlekleri olarak görülür ve Urartu kültürünün yayıldığı alanı göstermektedir.²⁵⁴

Altıntepe Kalesi, Erzincan Ovasına hakim doğal bir tepe üzerine kurulmuştur. Oldukça zengin keramik bulgulara sahip olan Altıntepe’de elde edilen veriler; Tunç Çağı’ndan Orta Çağ dönemine kadar uzanan yerleşim izlenimlerini ortaya çıkartmaktadır. Bölgede yapılan incelemelerde Erken Tunç Çağı evresinde kullanılan çanak çömlek geleneğinin günümüzde halen bazı köylerde kullanımının devam ettiği gözlemlenmiştir. Örnek olarak Tunç Dönemine ait bir mangal ile yakın dönemde kullanılan bir mangal arasındaki tek fark ikisinin de yapım tekniğinde kullanılan malzeme farkıdır. Ayrıca Erzincan ve ilçelerinde yapılan incelemeler Altıntepe buluntularını tanımlamakta ve Urartu mimari yapılarının taşıyıcılarını ve üst sistemleri gibi bazı bilinmeyenleri yorumlamakta yardımcı olmuştur. Bu da bize

²⁵³ Özgüç, “Altıntepe Kazıları-Excavations Altıntepe”,s. 1 vd; Mehmet Karaosmanoğlu, “Erzincan/Altıntepe Kalesi’nin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1 (28 Eylül-1 Ekim 2016), Erzincan, s. 268.

²⁵⁴ İsmail Kılıç Kökten, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, *DTCFD III / 5* (465-486), Ankara, 1944, s. 466.

2750 yıl önce oluşmuş olan Urartu Kültürünün, halen Erzincan ve bölge yerleşmelerinde devam ederek varlığını sürdürdüğünü göstermektedir.²⁵⁵

Çift surla çevrili olan ve bölgenin yönetim merkezi olma özeliği gösteren Altıntepe, En yoğun yerleşimini Urartu döneminde göstermiştir. Kalede yapılaşma ihtiyacı için güneyden, kuzeye tesviye edilen yapı alanları planlanmış ve ardından kanalizasyon sistemi oluşturulmuştur. Altıntepe Kalesi'nde önemli yapılar ise şunlardır; tapınak kompleksi, yamuk planlı saray ve avlu, mahzen, havuz ve geç Urartu dönemi depo binası ilk apadana salonu, kanalizasyon sistemi, genişletilmiş apadana, açık hava tapınağı, tandır odası (fırın), sur duvarları, mezarlar, kapılar ile kilisedir. Altıntepe Kalesi Erzincan ovasına hakim olması ticaret güzergahlarını kontrol altında tutması ve stratejik konumu açısından oldukça önemli bir kaledir. Araştırma alanımız bakımından Altıntepe Kalesi, başta Erzincan ili olmak üzere, Çayırılı ilçesinin eskiçağ tarihine ışık tutan önemli kalelerden birisidir. Bütün bu durum konumuz açısından Altıntepe'yi oldukça önemli bir merkez olarak değerlendirmemizi sağlamıştır.²⁵⁶ (Fotoğraf: 65, 66, 67, 68, 69, 70)

5.3.2. Aktepe Höyük

Erzincan il merkezinin 16 km güneydoğusunda yer alan Aktepe Höyük, 1162 m rakıma sahiptir. Höyük Erzincan ovası ile neredeyse aynı rakıma sahiptir. Karasu Irmağı höyüğün kuzeyinden geçmektedir. Geniş tarım arazileri ile çevrili ve hakim bir konumda bulunan Aktepe höyük Karasu ırmağına da yakın olması nedeniyle yerleşim açısından oldukça önemli bir yapıya sahiptir.²⁵⁷

Aktepe Höyük'ün ölçüleri, kuzey-güney uzantılı 140 m doğu-batı uzantılı ise 190 m.dir. Höyük bulunduğu ovoidan 12 m daha yüksekte bulunmakta ve tepe

²⁵⁵ Mehmet Karaosmanoğlu-Mehmet Ali Yılmaz, "Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S: 25 (275-282), Türkiye, s. 275-276; Karaosmanoğlu, "Erzincan/Altıntepe Kalesi'nin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 272.

²⁵⁶ Mehmet Karaosmanoğlu, "Altıntepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları", 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Denizli, 25-29 Mayıs 2009, s. 17-24; Karaosmanoğlu, "Erzincan/Altıntepe Kalesi'nin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi", s. 268-272.

²⁵⁷ Tuğrul Batmaz "Erzincan'da Önemli Bir Yerleşim Alanı: Aktepe Höyük", *Kafdağı Dergisi*, C:5, S.1 (139-151), Haziran, s.144.

noktasında nirengi taşı yer almaktadır. Höyükte kaçak kazı izleri oldukça yoğun bir şekilde gözlenmekte ve kaçak kazılar sebebiyle höyüğün olması gereken ölçülerinden daha küçük olduğu düşünülmektedir. Kaçak kazılar sırasında açılan alanlarda höyüğün stratigrafik yapısı rahatça gözlemlenebilmektedir. Höyükte farklı zamanlarda Gerçekleştirilen kaçak kazıların zaman içerisinde artmasıyla Höyüğün çok fazla tahribata uğradığı gözlemlenmiştir.²⁵⁸

Höyükte yapılan incelemelerde elde edilen keramik verileri ağırlıklı olarak Karaz Kültürüne ait keramiklerden oluşmakla birlikte, Orta Demir Çağı ve Orta Çağ keramikleri de bulunmaktadır. Höyük'te elde edilen Karaz Kültürü'ne ait keramiklerin çoğunluğu siyah renklidir. Keramik verilerinin çeşitliliği höyüğün çeşitli dönemlerde yerleşim gördüğünün bir göstergesidir.²⁵⁹ Höyüğün yakınlarında her hangi bir modern mimari bölge bulunmaması, oldukça verimli tarım arazileri ile çevrili olması, doğal yol ağlarına yakınlığı değerlendirildiğinde Höyüğün oldukça önemli bir yerleşim alanı olduğu görülmektedir.(Fotoğraf: 71, 72, 73, 74)

5.3.3. Mecidiye I Yerleşmesi

Yerleşim alanı, Erzincan il merkezinden Çayırılı ilçesine uzanan Esence dağ yolunun 19 km'sinde, yolun 100 m kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşmenin Rakımı 2060 m'dir. Yerleşmede, kısmen de olsa mimari kalıntı görülmüştür. Yerleşme, kuzeydoğu-güneybatı yönlü dairesel plânlıdır. Mecidiye I Yerleşmesi'nin, çevresinde gerçekleştirdiğimiz araştırmalara göre alanın tarıma ve hayvancılığa oldukça elverişli olduğu görülmüştür. Böylelikle Mecidiye I Yerleşmesi'nin, Eski Çağlar da en önemli geçim kaynaklarını tarım ve hayvancılığın oluşturduğunu düşünmekteyiz. Yerleşim alanında ayrıca tarım alanlarının su ihtiyacının giderilmesi amacıyla yapay setler

²⁵⁸ Alpaslan Ceylan - İbrahim Üngör vd., "Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2016)", *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 35. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C:1, Bursa, 22-26 Mayıs 2017. s.87.

²⁵⁹ Ceylan - Üngör vd., "Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2016)", s.87; Batmaz "Erzincan'da Önemli Bir Yerleşim Alanı: Aktepe Höyük", s.144.

ile oluşturulmuş bir de suni gölet tespit edilmiştir. Yerleşme ve çevresinde tespit edilen keramik verileri Orta Çağ dönemine aittir.²⁶⁰

5.3.4. Mecidiye II Yerleşmesi

Yerleşim alanı, Erzincan il merkezinden Çayırılı ilçesine uzanan Esence dağ yolunun 19 km'sinde, yolun 250 m kuzeyinde yer almaktadır. Yerleşmenin Rakımı 2050 m'dir. Yerleşim alanı, Mecidiye I Yerleşmesinin 250 m kuzeyinde yer alır. İki yerleşme arasında tarım alanlarının su ihtiyacının karşılanması için yapay setlerle oluşturulmuş gölet bulunmaktadır. Ancak bu suni gölet günümüzde faal durumda değildir. Yerleşim alanında kaçak kazı izlerine rastlanılmıştır. Bu kaçak kazı alanları incelendiğinde mimari kalıntı izlerine rastlanılmıştır. Mecidiye II Yerleşmesinde elde edilen keramik verileri Ortaçağ özeliği göstermektedir.²⁶¹

5.3.5. Urumsaray Kalesi

Anakaya üzerine konumlanan Urumsaray kalesi, eski ismi Urumsaray olan Erzincan iline bağlı Mecidiye köyünde yer almaktadır. Kalenin bulunduğu alanın rakımı 2013 m'dir. Kale, Esence dağları arasında yer alan vadinin içerisinde konumlanır. Kalenin doğu kesiminde bir dere bulunmaktadır. Merkezi bir noktada yer alan kalenin, güneyi ve doğusu tarım ve hayvancılığa elverişli arazilerle çevrilidir. Kale, çevresine hakim bir yüksekliğe sahiptir. Urumsaray Kalesinde, Elde edilen keramikler İlk Tunç Çağ ve Orta Demir Çağ özeliği göstermektedir. Kalede yoğunlukla Ortaçağ keramiği tespit edilmiştir.²⁶²

5.3.6. Büyükçakırman Kalesi

Büyükçakırman Kalesi, Erzincan il merkezinde bulunan Büyükçakırman Köyü'nün 11 km doğusunda yer almaktadır. Esence dağlarının güney kesiminde konumlanan kalenin rakımı 1360 m'dir. Kale, Altın-tepe kalesinin 4 km kuzeybatısında bulunması nedeniyle oldukça önemli bir konuma sahiptir. Kale ve

²⁶⁰ Alpaslan Ceylan - İbrahim Üngör vd., "Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2018)" *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 35. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C:1, Ankara, 2020, s.130-131.

²⁶¹ Ceylan-Üngör vd., "Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2018)", s.131.

²⁶² Ceylan-Üngör vd., "Erzincan- Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2018)", s.131.

çevresinde gerçekleştirilen Hidroelektrik santrali çalışmaları esnasında kalenin, ciddi anlamda zarar gördüğü anlaşılmaktadır. Büyükçakırman Kalesinde, tespit edilen keramik verilerinin çoğunluğunu Orta Demir Çağ oluşturmaktadır.

5.3.7. Tercan-Erzincan Doğal Yolu

Tercan-Erzincan Doğal Yolu, Tercan ilçe merkezinden Mercan'a oradan Kargın'a daha sonra Yollarüstü'den (Vican) Sansa Boğazını aşır Üzümlü ilçesinden direk devam edildiğinde Erzincan merkezine kadar ulaşmakta olan bir doğal yoldur. (Harita: 9) Bu yol aynı zamanda günümüzde kullanılan modern karayollunun da güzergâhını oluşturmaktadır. Yol, bölgenin coğrafi yapısına kıyasla oldukça az miktarda engebeye sahiptir. Çoğunlukla Karasu Irmağı'nı takip eden bu yolda verimli tarım arazileri bulunmaktadır. Bu yolu önemli yapan bir diğer özellik ise bölgede bulunan maden yataklarının yakınından geçiyor olmasıdır. Bu yolun yakınında bulunan bütün yerleşim alanlarının hepsinin Orta Çağ özelliği göstermesi Orta Çağ'da bölgenin en hareketli güzergâhı olduğunu kanıtlamaktadır.

Bu yolun çevresinde Orta Çağ Özelliği gösteren bazı yerleşim alanları; Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Karakaya Kalesi ve Kaya Mezarı, Yollarüstü Kalesi, Harabeler Kalesi (Ortaköy-Tifnik), Beyaztaş/Bulmuş Kalesi, Üzümlü Kalesi ve Kaya Mezarı, Kızlar Kalesi, Saztepe ve Altıntepe'dir. Ayrıca Üçpınar Kalesi, Karakaya Kalesi ve Kaya Mezarı, Beyaztaş/Bulmuş Kalesi, Yollarüstü Kalesi, Küçük Höyük, Saztepe ve Altıntepe'de Demir Çağı kalıntıları da bulunmaktadır. Bu nedenle Demir Çağında da yol önemini korumuş ve işlek olma özelliğini sürdürmüş olduğunu düşündürmektedir. Bölgede bulunan özellikle Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Yollarüstü Kalesi, Altıntepe, Saztepe, Küçük Höyük ve Kızlar Kalesi bulundukları alanlarda yola hakim bir durumdadırlar.²⁶³

²⁶³ Canan, "Eskiçağ'da Erzincan'ın Ulaşım Ağları", s. 83-84.

SONUÇ

Erzincan il merkezi ve ilçelerinde sürdürülen yüzey araştırmaları neticesinde çok sayıda kale, höyük, gölet nekropol ve yerleşim alanı tespit edilmiştir. Erzincan il genelindeki tarihi ve arkeolojik araştırmaların yetersizliği nedeniyle A. Ceylan ve ekibi tarafından 1998 yılında araştırmalar başlamıştır. Yerleşim alanlarının yanı sıra maden sahaları ve maden işletme sahaları keşfedilmiştir. Çalışma sahamızdan elde edilen keramik verileri özellikle Çayırılı ilçesinin Eskiçağ Tarihi hakkında son derece önemli bilgiler sunmaktadır. İlçenin sahip olduğu coğrafi konum ve jeomorfolojik özellikler göz önünde bulundurulduğunda tarıma ve hayvancılığa elverişli bir bölge olduğu görülmüştür. Önemli tarihi yollara sahip olan Çayırılı ilçesinde Eskiçağ Tarihi bakımından var olan bilgilerin yetersiz olduğu üzerinde durulmuş ve bu eksikliklerin giderilmesi bakımından tez çalışmamız oluşturulmuştur.

Çayırılı ilçesi; Erzincan il merkezin doğusunda yer almaktadır. Merkeze uzaklığı yaklaşık 113 km olan ilçenin doğal sınırlarını, güneybatıda Esence Dağları kuzeyinde ise Otlukbeli dağları oluşturur. 1500 m rakıma sahip olan ilçe, Başköy depresyonu olarak bilinen çukur sahanın içerisinde yer alır. İlçe aynı zamanda Bayburt ve Gümüşhane illeri ile sınırlıdır. Bölgenin sahip olduğu verimli tarım arazileri ve su kaynaklarının yanı sıra iklim şartlarının elverişli olması ve doğal tarihi yolların üzerinde bulunması, ilçenin tarihi coğrafyasını son derece önemli bir hale getirmiştir. Çayırılı ovasında bulunan ve kaynağını Karasu Irmağı'ndan alan çok sayıda akarsu bulunur. Bu akarsular yerleşim yerlerinin su ihtiyacını karşılaması bakımından oldukça önemlidir. Akarsularla yakın mesafede olan yerleşim yerleri arasında Karasu (Haramidere Kalesi, Beykomu) Çayır Deresi (Arıtış Kalesi, Arıtış Höyük), Turnaçayırı Deresi (Turnaçayırı Kalesi), Toprakkale Deresi (Toprakkale Kalesi), Oğultaş Deresi (Toprakkale Kalesi), Karadivan Çayı (Sırataşlar Kalesi) bulunmaktadır.

Çayırılı ilçesinde yapılan Bilimsel çalışmalar değerlendirildiğinde Erzincan ilinin çoğu ilçesinde Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren kesintisiz bir şekilde yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Özellikle yapılan çalışmalarda bölgede bulunan "Karaz Kültürü"ne ait izlerden yola çıkıldığında bölgenin İlk Tunç Çağı'nda önemli ölçüde

yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Bölgede tespit edilen yerleşim alanlarında Geç Kalkolitik Çağ'da ortaya çıkan kültürlerin devamı olduğu anlaşılan halkın bu bölgede Azzi-Hayaşa Krallığı olarak mevcudiyetini sürdürdüğü düşünülmektedir. Hitit metinlerinden de anlaşıldığı üzere bölgenin Erzincan-Erzurum hattı arasında çekirdek Hayaşa olarak adlandırılması Çayırılı ilçesinin Azzi-Hayaşa hâkimiyet sahasında olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Fakat ileriki dönemlerde bölgede yapılacak ayrıntılı çalışmalarla yeni verilere ulaşılabileceği şüphesizdir.

Bölgede yapılan yüzey araştırmaları ile Çayırılı ilçesinde Urartu dönemine ait çok sayıda mimari izlere ve keramik verisine rastlanmıştır. Bu veriler değerlendirildiğinde Urartu yayılım sınırları içinde bulunan çalışma sahasımızda Demir Çağı'nda tarihi coğrafya açısından önemli değişiklikler olduğu görülmüştür. Bölgedeki sosyo-ekonomik varlığını korumak ve dışarıdan gelen saldırıları engellemek maksadıyla Urartu Krallığı'nın Çayırılı ilçesinde çok sayıda kale inşa ettiği tespit edilmiştir. Yapılan incelemelerde birçoğunda İlk Tunç Çağı izlerine rastladığımız kalelerin Urartu öncesinde yerleşim gördüğü ve Demir Çağı'nda bu kalelerin Urartular tarafından yenilenerek ve ek olarak yeni kaleler inşa edilerek iskân edildiği kanısına varılmıştır. İlçeye yakın bir konumda bulunan ve Demir Çağı'nda inşa edildiği tespit edilen Urartu Kaya işaretli kalelerinin en güzel örneklerinden biri olan Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Urartuların kuzey yönetimini sağlamak amacıyla bu coğrafyaya büyük bir önem verdiklerini göstermektedir. Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi yakınlarında ve Çayırılı ilçe sınırlarında bulunan küçük çaplı kaleler, hem bölgenin sahip olduğu verimli ovayı hâkimiyet altında tutmak hem de mevcut merkezi kalelerin güvenliğini sağlamak maksadıyla kurulmuştur. Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi gibi merkezi bir yerleşim olduğunu düşündüğümüz Saygılı Höyük ve Haramidere Kalesi de stratejik konumları göz önünde bulundurulduğunda Çayırılı ilçesindeki önemli yerleşimler arasındadır. Bu kalelerin inşa edilme nedeninin sadece tarım olmadığı, bölgeden geçen doğal tarihi yolu da denetim altında tuttuğu anlaşılmıştır. Urartuların bu bölgede dışarıdan gelecek bir saldırıya karşı askeri bir üs görevi gören ve gözetleme maksadıyla bir takım kaleler kurduğu görülmüştür. Tüm yapılan çalışmalar neticesinde Urartu Krallığı'nın bölgede sistemli bir yerleşim politikası izlediği ve çevre ilçelerde olduğu gibi önemli

su kaynakları ve ovalara hâkim yerleri mesken tuttuğu anlaşılmıştır. Kurulan bu sistemli yapı sayesinde Urartular eyaletleri ile merkezleri arasında kuvvetli bir bağ kurmuştur. Ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanan ve bu sebepten ötürü de Çayırılı ilçesinin verimli ovalarını denetim altında tutmak amacıyla yüksek kesimlere kaleler ve gözetleme kuleleri inşa ettikleri tespit edilmiştir. Yerleşim yerleri, mimari yapısı ve keramikleri değerlendirildiğinde savunma açısından son derece önemli olan bu kaleler, ticari faaliyetleri de olumlu etkilemiştir. Bölgede kurulan sistemli yapının önemli bir parçası olan doğal tarihi yollar geliştirilerek bir ticari yol ağı şekline bürünmüştür.

Bölge coğrafyasının engebeli, dağlık ve yüksek yapısı göz önüne alındığında, ulaşım ağlarının büyük oranda geçitler ile depresyon alanlarının imkân verdiği şeklide olduğu görülmüştür. Doğal bir oluşum olan patikalar sayesinde ise Eskiçağ'da doğal yol ağlarının olduğu anlaşılmıştır. Bölgede yapılan araştırmalar neticesinde Özellikle Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren kullanılan doğal ulaşım ağlarının vadi yataklarını takip ettiği ve ulaşımın bu doğal yollar vasıtasıyla sağlandığı tespit edilmiştir.

Urartu Devleti'nin hâkimiyet alanı içerisinde yer alan Çayırılı ilçesine ulaşımın 3 ana güzergâh üzerinden sağlandığı görülmüştür. Bu güzergâhlar Çayırılı-Tercan doğal yolu, Çadirkaya (Pekeriç) -Aşkale doğal yolu ve Erzincan-Çayırılı doğal yoludur.

Çayırılı-Tercan güzergâhı, Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Sırataşlar Kalesi, Saygılı Höyük, Haramidere Yerleşmesi, Mirzaoğlu Kalesi ve Aşağı Kartallı Höyük olmak üzere Çayırılı ile Tercan ilçeleri arasında bulunan ve iki ilçenin çevresinde yer alan yerleşim alanlarından geçmektedir. Bu doğal yolun kontrolünü, Köroğlu Kalesi, Kötür (Akyurt) Kalesi, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Sırataşlar Kalesi ve Haramidere Yerleşmesi sağlamıştır.

Çadirkaya (Pekeriç)-Aşkale güzergâhı, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi ile Tuzla Kalesi'nin konumlandığı alandan ayrılarak doğuya doğru giden yoldur. Çadirkaya (Pekeriç) ile Aşkale arasındaki bağlantıyı sağlayan bu yolun üzerinde ve çevresinde, Fırat kalesi, Kayı kalesi, Çakıroğlu Kalesi, Kırartepesi Kalesi ve Bakırlık Kalesi yer

almaktadır. Bu kaleler bölgenin hâkimiyeti ve arazilerin kontrolü için Urartu döneminde inşa edilen önemli merkezlerdir.

Erzincan-Çayırılı güzergâhı, doğal bir dağ yolu olma özeliği göstermektedir. Erzincan merkezden ayrılan yol, Mecidiye Yerleşmesine uzanır. Bu bölgeyi geçtikten sonra Gümüşhane/Kelkit'in Devekorusu Köyü'ne varır. Son olarak Esence dağları boyunca devam eden yol, Çayırılı ilçesine ulaşır. Bu güzergâhta, Mecidiye Yerleşmesi I, Mecidiye II, Başköy, Dereyurt Höyük, Kurt Kalesi, Turnaçayırı, Hasanbey, Kalecik Kalesi, Urumsarayı, Ozanlı Kalesi ve Balıklı Köy Kalesi gibi yerleşim alanları bulunmaktadır. Bu bölgedeki yolun tarih boyunca aktif bir şekilde kullanılması yerleşim alanlarının birbirleri ile daha yoğun ilişki içerisinde olmasını sağlamıştır. Ayrıca bölgeden elde edilen keramik verilerinin fazla olması çalışma sahamızın yoğun bir şekilde yerleşim gördüğünün kanıtıdır.

Tez çalışmamız kapsamında yerleşim alanları ve kalelerin inşa teknikleri değerlendirildiğinde Urartu işçiliğini temsil eden su tünelleri, basamaklı yapılar ve su sarnıçları tespit edilmiştir. Bu yapılar Urartu kaya işçiliğinin en güzel örnekleri arasında bulunur. Doğal tarihi yol ağları üzerinde bulunduğu tespit edilen ve Urartu mimari özellikleri gösteren kale kalıntıları arasındaki doğal yollar bağlantısı Erzincan merkezinde yer alan Altıntepe Kalesi'nde birleşmektedir. Askeri ve ticari amaçlı yolların kesiştiği bir noktada bulunan bu kale, Urartu Devleti'nin bölgedeki en önemli yönetim merkezidir.

Çayırılı ilçesi ve çevresinde tespiti sağlanan arkeolojik merkezler, ulaşım, taşıma, ticaret gibi amaçlar için kullanılmıştır. Özellikle Altıntepe Kalesi, Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi, Şirinlikale, Sırataşlar Kalesi, Urartu Devleti'nin bu bölgede etkin hale gelmesinde rol oynamıştır. Kalelerin varlığı Urartu Devleti'nin bölgeye hâkim olması ve mevcut gücünü korumada son derece önem taşımaktadır. İlçede kurulan kaleler ve yerleşim alanları askeri seferlerde askerlerin ulaşımının sağlanmasında önemli birer lojistik bölge olmuştur. Yerleşim alanlarında üretilen ve ticari değeri olan mallar ve hammaddeler Urartu ekonomisinde önemli ölçüde katkı sağlamıştır. Kalelerin varlığı olası bir savaş halinde askeri malzemenin temini ve elde edilen

ganimetlerin korunmasında, daha sonra ise merkeze gönderilmesinde önemli bir depo vazifesi de görmektedir.

Erzincan ilinde A. Ceylan başkanlığında 1998 yılında başlayan tarihi bilimsel çalışmalar günümüzde devam etmektedir. Çayırılı ilçesinde tespit edilen tarihi ve arkeolojik merkezler ilçenin Eskiçağ tarihine ışık tutmuştur. Çayırılı ve çevresinde bilimsel çalışmaların yetersiz olması nedeniyle yüzey araştırmaları başlatılmış ve bu çalışmalarla bölgenin tarihinin aydınlatılmasına katkı sağlanmıştır. Önceki yıllarda yapılan çalışmalar sonucu tespit edilen merkezlerin sayıları da devam eden çalışmalarla artmıştır. Bu çalışma ile tespit edilen son merkezler ile birlikte toplu bir şekilde değerlendirme imkânımız olmuştur. İlçenin tarihi çalışmalarına yardımcı bir kaynak olarak katkı sağladığımız bu çalışmamız ve ilerleyen zamanlarda bölgede yapılması planlanan araştırmalar ile bölgenin tarihi öneminin artacağına dair inancımız tamdır.

KAYNAKÇA

1.Araştırma Eserler

- AKDOĞAN, Rukiye, “Hitit Devlet Antlaşmaları ve Huqqana Antlaşması ile İlgili Bazı Notlar”, *Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan*, (Edit. Metin Alparslan-vd.), Ege Yayınları, İstanbul, 2007.
- AKKAN, Erdoğan, *Erzincan Ovası ve Çevresinin Jeomorfolojisi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1964.
- AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2005.
- ATALAY, İbrahim, *Erzincan İlinin Doğal Ortam Özellikleri, Erzincan İli Stratejik Planı (1991-2006)*, C:2, Erzincan İl Özel İdaresi, Erzincan, 2009.
- ATALAY, İbrahim, *Türkiye Coğrafyası ve Jeopolitiği*, Meta Yayınları, İzmir, 2004.
- ATALAY, İbrahim-MORTAN, Kenan “*Türkiye Bölgesel Coğrafyası*” İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1997.
- BELLİ, Oktay, *Anadolu Uygarlıkları* (Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi), C: 1, İstanbul, 1982.
- BELLİ, Oktay, *Doğu Anadolu’da Urartu Sulama Kanalları-Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia*, İstanbul, 1997.
- BRYCE, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, New York, 2005.
- CEYLAN, Alpaslan-ÜNGÖR, İbrahim, *Eskiçağ’da Erzincan Kaleleri*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2018.
- CEYLAN, Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008)*, Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum, 2008.
- CLARK, Grahame, *World Prehistory: A New Outline*, Cambridge University Press. New York. 1969. s. 33.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, İzmir, 1997.

- ÇİLİNGİROĞLU, Altan, *Urartu Tarihi*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1994.
- DELAPORTE, Louis, *Les Hittites*, Paris: La Renaissance du Livre, 1936.
- DURU, Refik, *Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973*. Ankara, 1979.
- ERİNÇ, Sırrı-ÖNGÖR, Sami, *Türkiye Coğrafyası*, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1976.
- ERZEN, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, T.T.K., Ankara, 1992.
- EVLİYA Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi-1, 1-6. Kitaplar*, Çev: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, C: 1, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2013.
- FORRER, Emil, “*Hajasa-Azzi*”. *Caucasica* 9, Leipzig, 1931.
- FRIEDRICH, Johannes, “*Staatsverträge II*”, *Mitteilungen der vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft* 34/1, Leipzig, 1930.
- GÜL, Abdulkadir-BAŞIBÜYÜK, Adem, *Bir Tarihi Coğrafya İncelemesi (Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Erzincan Kazası)*, Salkımsöğüt Yayınevi, Erzurum, 2011.
- GÜNBATTI, Cahit, *Kültepe-Kaniş Anadolu’da İlk Yazı, İlk Yazılı Belgeler*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri, 2017.
- GÜR, Selçuk, *İlk İnsandan Selçuklu’ya Anadolu Uygarlıkları ve Antik Şehirler*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2010.
- HARMANKAYA, Savaş-ERDOĞU, Burçin, *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri, 4a-4b, İlk Tunç*, Tarih Arkeoloji Sanat ve Kültür Yayınları, İstanbul, 2002.
- HARMANKAYA, Savaş, “Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, TAY2: Neolitik, S. Harmankaya, (Edit. O. Tanındı ve M. Özbaşaran), İstanbul, Ege Yayınları, (13-20), İstanbul, 1997.
- HODDER, Ian, *Çatalhöyük Leoparın Öyküsü*, (Çev. Dilek Şendil), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.

- İPLİKÇİOĞLU, Bülent, *Eski Çağ Tarihinin Ana Hatları*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 2013.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, *Yukarı Kür ve Çoruh Boylarında Kıpçaklar*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- KUHRT, Amelie, *Eski Çağ'da Yakındoğu I*, (Çev. Dilek Şendil), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010.
- LUCKENBİLL, Daniel David, *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II*, Chicago, 1926-1927.
- MACQUEEN, J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, (Çev. Esra Davutoğlu), Arkadaş Yayınları, Ankara, 2013.
- MARCO Polo, *Marco Polo'nun Geziler Kitabı*, (Çev. Ömer Güngören), Yol Yayınları, İstanbul, 2015.
- MARRO, Catherine, *Eastern Anatolia in the Early Bronze Age*. (Edit. S. R. Steadman, G. McMahon). The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10,000-323 BCE) (s. 290- 312). Oxford University Press, Oxford, 2011.
- MELİKİSHVİLİ, Giorgi A., *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, Moskova, 1960.
- MELLAART, James, *Çatal Hüyük*, McGraw Hill Book Company, New York, 1967.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Medeniyetleri Tarihi*, Ekin Kitabevi, Ankara, 2006.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Ekin Yayınları, Bursa, 2017.
- MUTLUAY, Nazmiye, *Anadolu Neolitik Çağ Uygarlığı*, Ankara, 2010.
- ÖĞÜN, Baki, *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Şamram (Semiramis) Kanalı*, Anadolu Yayınevi, Ankara, 1970.
- ÖZÇELİK, Nazmi, *İlkçağ Tarihi ve Uygarlığı*, Nobel Yayınları, Ankara, 2009.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, *Altıntepe II: Mezarlar, Depo Binası ve Fildişi Eserler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1969.

- ÖZMAN, Recep, *Assur-Urartu Mücadelelerinin Başlaması*(Doç. Dr. Mahmut Pehlivan armağanı), Sakarya Üniversitesi yayınları, Sakarya, 2000.
- PAYNE, Margaret R., *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Katalogu*, Arkeoloji Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- PEHLİVAN, Mahmut, *Hayaşa (MÖ XV-XIII. Yüzyıllarda Kuzey-Doğu Anadolu)*, Atatürk Üniversitesi Fen edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1991.
- REYHAN, Esmâ-CENGİZ, Tülin Bozkurt, *Eski Çağ Tarihi ve Uygarlığı El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2015.
- SALVINİ, Mirjo, “*Urartu Tarihine Genel Bir Bakış*”, *Urartu, Doğu’da Değişim*, (Edit. Kemalletin Köroğlu ve Erkan Konyar), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.
- SALVINİ, Mirjo, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (Çev. Belgin Aksoy), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995.
- SARAÇOĞLU, Hüseyin, *Doğu Anadolu Bölgesi*, MEB, İstanbul, 1989.
- SEVİN, Veli, “*Urartu, Dağların Uygarlığı*”, *Eski Anadolu ve Trakya Başlangıcından Pers Egemenliğine Kadar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- SEVİN, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları, İstanbul, 2002.
- STEADMAN, Sh.R.-MCMAHON, G., *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia, 10,000-323 B.C.E.*, Oxford, 2011.
- ŞAHİN, Cemalettin-DOĞANAY, Hayati-vd., *Türkiye Coğrafyası (Fiziki, Beşeri, Ekonomik, Jeopolitik)*, Gündüz Yayıncılık, Ankara, 2005.
- ŞENEL, Alâeddin, *İlkel Topluluktan Uygar Topluma*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1982.
- TARKAN, Tevfik, “*Ana Çizgileriyle Doğu Anadolu Bölgesi*”. *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*. Erzurum, 1974.
- TUNA, Celal, *Mağaradan Kente Anadolu’nun En Eski Yerleşim Yerleri I*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000.

- ÜNAL, Ahmet, “*Hurriler Hurri Tarihi, Kültürü ve Arkeolojisiyle İlgili Yeni Buluntular ve Gelişmeler*”, 1996 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Toplantısı, Müze Eserleri Turistik Yayınları, Ankara, 1997.
- WILHELM, Gernot, “*Urartu als Region der Keilschrift-Kultur*”, (Edit. V. Haas), *Das Reich Urartu: ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend*, Konstanz Universitätsverlag, Konstanz, 1986.
- VAN LOON, M. N., *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut, İstanbul, 1966.
- YALÇINKAYA, Işın, “Eski Anadolu Uygarlıkları, Paleolitik Çağ (Eski Taş Çağı/Yontma Taş Çağı)”, Arkeoloji ve Sanat Tarihi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi, Ankara, 2009.
- YAVİ, Ersal, *Doğu Anadolu ve Erzincan*, T.C. Erzincan Valiliği İl Özel İdare Yayını, Ankara, 1994.
- YAZICI, Hakkı-v.d, *Cumhuriyet’in 75. Yılında Tercan*, Önder Yayınları, Ankara, 1998.
- ZIMANSKY, Paul E., *Ecology and Empire, The Structure of the Urartian State*, Oriental Institute of the University of Chicago, Chicago, 1985.

2.Makaleler, Yüzey Araştırmaları, Sempozyum Bildirileri ve Tezler

- AKKAN, Erdoğan, “Erzincan Ovasında Son Tektonik Hareketler ve Bunların Morfolojideki Tesiri”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Y: XVII, S: 21 (123-139), İstanbul, 1961.
- AKKAN, Erdoğan, “Erzincan Ovasının İklim Özellikleri”, *DTCFD*, S: XXI, C: 3-4 (79-101), 1963.
- AKKAN, Erdoğan-TUNCEL, Metin, “Bilinmeyen Bir Doğal Anıt: Otlukbeli Gölü”, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Coğrafya Bilim ve Uygulama Kolu*, C:1, S.2, 1989.

- AKKUŞ MUTLU, Suzan, “Asur ve Urartu Devleti’nin Manna Ülkesi Üzerindeki Hâkimiyet Politikası”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV, S: XI/Mayıs /MMXVII (219-231), 2017.
- ALPMAN, Adil, “Hurirler”, *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 14/15 (283-313), 1981.
- ALTINBİLEK, Mustafa Samet, “Planlama Sorunları Açısından Erzincan’ın Şehir Coğrafyası”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1997.
- ARSEBÜK, Güven, “Altınova’da (Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, (81-92), 1979.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, “Kalkolitik Çağ’da Harput ve Çevresinin Genel Vaziyeti”, *Fırat Üniversitesi Harput Araştırmaları Dergisi*, C: I, S: 2 (87-110), Elazığ, 2014.
- ARSLANTAŞ, Yüksel, “Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ’da Barınma”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 24, S: 2 (319-343), Elazığ, 2014.
- ASLANTÜRK, Nursel, “Eski Yakın Doğu Dünyasında Kaybolmuş Bir Kavim Hurirler”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, S. 64, İstanbul, 2018.
- AYDINGÜN, Şengül, "Yarımburgaz Mağarası'nda Son Durum", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, S.152, İstanbul, 2016.
- BATMAZ, Atilla, “Urartu Krallığının II. Rusa Dönemindeki Tarihi ve Kültürü”, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir, 2003.
- BATMAZ, Tuğrul, “Otlukbeli İlçesi ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi”, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2015.
- BATMAZ, Tuğrul, “Erzincan’da Önemli Bir Yerleşim Alanı: Aktepe Höyük”, *Kafdağı Dergisi*, C:5, S.1 (139-151), Haziran, 2020.

- BİNGÖL, Akın, “Hurri’lerin Siyasi Organizasyonları”, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6, Sayı 1, Erzincan, 2013.
- BİROL, Özge, Paleolitik Çağda Güneybatı Marmara, Arkeoloji Anabilim Dalı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- CANAN, Duygu, Eskiçağ’da Erzincan’ın Ulaşım Ağları, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzincan, 2019.
- CEYLAN, Alpaslan, MÖ II. Binde Devletler Arası İlişkiler”, Erzurum Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1994.
- CEYLAN, Alpaslan-BİNGÖL, Akın-vd., “2007 yılı Erzincan-Erzurum-Kars-Iğdır illeri yüzey araştırmaları”. *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II. C: 26, (26 - 30 Mayıs 2008), Ankara, 2009.
- CEYLAN, Alpaslan-BİNGÖL, Akın - vd., “2008 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2, C: 27 (25 - 29 Mayıs 2009), Ankara, 2010.
- CEYLAN, Alpaslan-GÜNAŞDI, Yavuz-ÜNGÖR, İbrahim, “2019 Yılı Erzurum - Erzincan İlleri Yüzey Araştırması”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 26 (661-684), 2020.
- CEYLAN, Alpaslan-GÜNAŞDI, Yavuz, “Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi,” *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C: IV, S: XIII/Aralık, 2017.
- CEYLAN, Alpaslan, “1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırması”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 17. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2, Ankara, 24-28 Mayıs, 1999.
- CEYLAN, Alpaslan, “2000 Yılı Erzincan ve Erzurum İlleri Yüzey Araştırmaları”, *19. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, C:2, Ankara, 2002.

- CEYLAN, Alpaslan, “2001 Yılı Erzincan, Erzurum ve Kars İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 20. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara, 27-31 Mayıs, 2002.
- CEYLAN, Alpaslan, “2002 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 21. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 2, Ankara, 26-31 Mayıs, 2003.
- CEYLAN, Alpaslan-BİNGÖL, Akın vd, “2006 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 25. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C: 3, Kocaeli, 28 Mayıs-1 Haziran, 2007.
- CEYLAN, Alpaslan, “The Erzincan, Erzurum and Kars Region in the Iron Age”, *Anatolian Iron Age 5, Proceedings of the Fifth Anatolian Iron Ages Colloquium held at Van, 6-10 August 2001, London*, 2005.
- CEYLAN, Alpaslan-ÜNGÖR, İbrahim vd. “Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2016)”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 35. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C:1, Bursa, 22-26 Mayıs, 2017.
- CEYLAN, Alpaslan-ÜNGÖR, İbrahim vd., “Erzincan-Erzurum İlleri Yüzey Araştırması (2018)” *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, 35. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C:1, Ankara, 2020.
- CEYLAN, Alpaslan, “Çayırılı’da Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.15 Erzurum, 2000.
- CEYLAN, Nezahat, Çayırılı Tarihine Işık Tutan Yerleşme: Saygılı Höyük, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.24, Kars, 2019.
- CEYLAN, Alpaslan, Urartu’da Kaya İşaretli Kalelerden Çadırkaya Kalesi. *Uluslararası Erzincan Sempozyumu 26-28 Eylül Erzincan*, 2019.
- CEYLAN, Alpaslan, Yeni bulgular ışığında Kuzeydoğu Anadolu’da Diauehi Krallığı ve Urartular, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 20, Sonbahar 2017.

- ÇOLPAN, Nilüfer, “Hititlerin Anadolu’ya Göçü ve Çevre Kültürlerle Etkileşimi”, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008.
- GARSTANG, John, "Hittite Military Roads in Asia Minor". *The Journal of the Archaeological Institute of America* 47, Boston, 1943.
- GAVAZ, Özlem Sir, Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I.Şuppiluliuma Döneminde Anadolu, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, S.1, 2008.
- GÜTERBOCK, Hans Gustav, “The Deeds of Suppiluliuma as Told by his Son, Mursili II”. *Journal of Cuneiform Studies*, X, Boston, 1956.
- GÜNAŞDI, Yavuz, “Erzincan Sırataşlar Kalesi”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: 5 (113-131), S: 9, Ocak 2015.
- GÜNAŞDI, Yavuz, “Karasu (Yukarı) Havzasındaki Tarihi ve Arkeolojik Veriler”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2013.
- GÜNEK, Halil-KARADOĞAN, Sabri, “Yukarı Karasu (Fırat) Havzasında Kar Yağışlarının Akım Üzerine Etkisi”, *II. Ulusal Kar Kongresi*, Erzurum, 2000.
- GÜNERİ, Sinem, “Doğal Taşların Teknik Özelliklerine Göre Kullanım Alanlarının ve Uygulama Parametrelerinin Belirlenmesi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Haziran, 2009.
- HARMANKAYA, Savaş, “Türkiye İlk Tunç Çağı Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *TAY 4a/b*, İlk Tunç Çağı, 7-41, 2002.
- HARMANKAYA, Savaş, “Türkiye Paleolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Türkiye Arkeolojik Yerleşme Yerleri-I*, Paleolitik-Epipaleolitik, 7-19, 1997.
- HAYLI, Selçuk, “Erzincan Ovası’nın Beşeri ve İktisadi Coğrafyası”, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elazığ, 1995.

- HAYLİ, Selçuk, “Erzincan Ovasında Genel Arazi Kullanımı”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 12, S: 1 (1-24), Elazığ, 2002.
- IŞIK, Fahri, “Şirinlikale, Bilinmeyen Bir Urartu Kalesi ve Doğu Anadolu’daki Yaratıcı Dağ Topluluğunun Kaya Anıtları Hakkında İzlenimler-Şirinlikale, Eine Unbekamle urartöische Burg und Beobachtungen zudan Felsdenkmölerneines schqoferischen Bergvolks ostanatoliens”, *Belleten* LI-200 (497-534), 1987.
- IŞIKLI, Mehmet, “Karaz Kültürünün Ortaya Çıkış Hikâyesi”, *Aziziye Dergisi*, Sayı 4, Erzurum, 2015.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet-KORUCU, Halim, “Erzincan Altıntepe Kalesi”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı/Number 35(36-59), Erzurum, 2015.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet-YILMAZ, M. Ali, “Altıntepe Kalesinden Günümüze Yansımalar”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: 6, S: 25 (275-282), Türkiye, 2013.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet, “Altıntepe Urartu Kalesi 2008 Yılı Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 31. Kazı Sonuçları Toplantısı, 2. Cilt, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Denizli, 25-29 Mayıs, 2009.
- KARAOSMANOĞLU, Mehmet, “Erzincan/Altıntepe Kalesi’nin Anadolu Arkeolojisindeki Yeri ve Önemi”, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1 (28 Eylül-1 Ekim 2016), Erzincan. 2020.
- KETİN, İhsan, “Kuzey Anadolu Fayı Hakkında”, *M.T.A. Enstitü Dergisi*-72 (1-28), 1969.
- KETİN, İhsan, “San Andreas ve Kuzey Anadolu Fayları Arasında Bir Karşılaştırma”, *Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni*, 19, 1976.
- KORKMAZ, Mustafa, “Floristical Diversity and Endemic Plants Of Çayırli District (Erzincan/Turkey)”, *Biological Diversity and Conservation*, C.8(3), 2015.

- KONYAR, Erkan, “Urartu Coğrafyasında ‘Anıtsal Kaya İşaretleri’: İşlevleri Üzerine Etno-Arkeolojik Bir Yaklaşım”, *Mühibbe Darga Armağanı*, İstanbul, 2008.
- KOŞAY, H. Zübeyir - TURFAN, Kemal, “Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, *Belleten*, C: XXIII, S: 91(349-413), TTK, Temmuz 1959.
- KÖKTEN, İsmail Kılıç, “Karain’in Türkiye Prehistoryasında Yeri”, *Türk Coğrafya Dergisi* 0/22-23 (17-28), 2014.
- KÖKTEN, İsmail Kılıç, “Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri”, *DTCFD* III / 5 (465-486), Ankara, 1944.
- KÖROĞLU, Kemalettin, “Urartu Krallığı’nın Kuzey Yayılımı ve Qulha Ülkesinin Tarihi Coğrafyası”, *Belleten* LXIV/241 (720-723), Ankara, 2000.
- ÖZDEN, Özen, “İlkçağ Tarihinde Tercan ve Yakın Çevresi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.
- ÖZDOĞAN, Mehmet-KOYUNLU, Alpaslan, “Yarımburgaz Mağarası, 1986 Yılı Çalışmalarının İlk Sonuçları ve Bazı Gözlemler”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi* 32/33, İstanbul, 1986.
- ÖZDOĞAN, Mehmet, “Neolitik Çağ-Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve ‘Braidwoodlar’”, *TÜBA-AR* VII, 2004.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Altıntepe Kazıları-Excavations Altıntepe”, *Belleten* XXV/98 (253-290), Ankara, 1961.
- ÖZGÜL, Oktay-ÜNGÖR, İbrahim, “Erikua’da stratejik Bir Urartu Merkezi: Kasımıntığı Kalesi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, 2006.
- ÖZGÜL, Oktay, “Eskiçağda (Yukarı) Aras Vadisi”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011.
- PEHLİVAN, Mahmut, “En Eski Çağlardan Urartu Yılışına Kadar Erzurum ve Çevresi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum, 1984.

- PEHLİVAN, Mahmut, “Karaz ve Hurriler”. *100. Yıl Üniversitesi Sosyal Bilgiler Dergisi-I*. Van 1990.
- PEHLİVAN, Mahmut, Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), *Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları*, No: 124, Erzurum, 1991.
- PEHLİVAN, Selma, “Erzurum İlinde Yapılan Kazılar Hakkında Bir Değerlendirme”, *KAÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17 (241-265), 2016.
- PINARCIK, Pınar, “Urartu ve Asur Yazılı Kaynaklarına Göre Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası”, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Karşılaştırmalı Tarih Programı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 2012.
- PINARCIK, Pınar, Urartu Krallığı’nın Tarihi Coğrafyası Hakkında Yeni Öneriler, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. XXVI, S.2, 2012.
- TARHAN, M. Taner, “MÖ XIII. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doçentlik Tezi, İstanbul, 1978.
- TAŞKIRAN, Pınar, “Demirpınar Çayı Havzası’nın (Üzümlü-Erzincan) Fiziki Coğrafyası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum, 2010.
- TUNCEL, Metin, “Fırat”, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C: 26, Ankara, 2002.
- TÜYSÜZ, Okan, “Erzincan Çevresinin Jeolojisi ve Tektonik Evrimi”, *Ulusal Deprem Mühendisliği Konferansı-2* (271-280), 1993.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, *XVII. Türk Tarih Kongresi* (207-232), Ankara, 2014.
- ÜNGÖR, İbrahim-GÜNAŞDI, Yavuz, “Yüzey Araştırmaları Işığında Erzincan İli Höyükleri, *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, C: 1, Erzincan, 28 Eylül-1 Ekim 2016.

- ÜNGÖR, İbrahim-ÖZGÜL, Oktay, “Otlukbeli’nde Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 17 (267-289), Bahar-2016.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Erzincan Müzesinde Bulunan Urartu Dönemine Ait Bir Grup Tunç Bilezik ve Küpeler”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C:5, S: 10 (151-168), Temmuz 2015.
- ÜNGÖR, İbrahim, “İslahiye ve Çevresinde Geç Hitit Merkezleri”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 8 (137-163), 2011.
- ÜNGÖR, İbrahim, “İslahiye ve Çevresinin Eskiçağ Tarihi”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011.
- ÜNGÖR, İbrahim, “Urartu Devleti’nin Kuzey Bölgesinde Önemli bir Kale: Tuzla Kalesi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 5 (17 Ek Özel Sayı), ss.93-129, 2018.
- ÜNSAL, Veli, “Doğu Anadolu’da (Malatya- Elazığ) Karaz Türü Yerleşmeler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.22, S.2, Elazığ, 2012.
- ÜNSAL, Veli, “Karaz Kültürünün Kuzey Sınırı”, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Dergisi/XVI*, Erzurum, 2006.
- ÜNSAL, Veli, Eskiçağda Çoruh Havzası, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Erzurum, 2006.
- YALÇINKAYA, Işın-Özçelik, Kadriye, “Karain Mağarası’nın Kültürel ve Çevresel Verileri Işığında Anadolu Orta Paleolitik’inin Değerlendirilmesi”, *Adalya Dergisi*, S. XV, 2012.
- YAZICI, Hakkı, “Tercan Ovası ve Çevresinin Başlıca Hidrografik Özellikleri”, *Doğu Coğrafya Dergisi* 3/2(181-217), 1997.
- YENER, Azize, “Karaz Kültürü Çerçevesi İçinde Tepecik Höyüğü Karaz Türü Çanak Çömleği”, İstanbul Üniversitesi Prehistorya ve Arkeoloji Bölümü, Lisans Tezi, İstanbul, 1974.

YERMUKHAMEDOVA, Aizhan, “Urartu Devleti’nin Siyasi ve Askeri Tarihi”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Çağ Dilleri ve Kùltürleri Anabilim Dalı (Sümeroloji) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2015.

YİĞİT, Turgut, “Hurriilere İlişkin Hititçe Çivi Yazılı İlk Kayıtlar”, *Tarih Araştırmalar Dergisi*, C.24, S.38, 2005.

YÜCEL, Talip, “Fırat Nehrinin Rejimi Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakùltesi Dergisi*-XIII-4, (95-111), Ankara, 1955.

İNTERNET KAYNAKLARI

http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/birimler/tuvak/volkanlar/holosen/agri_dagi.pdf

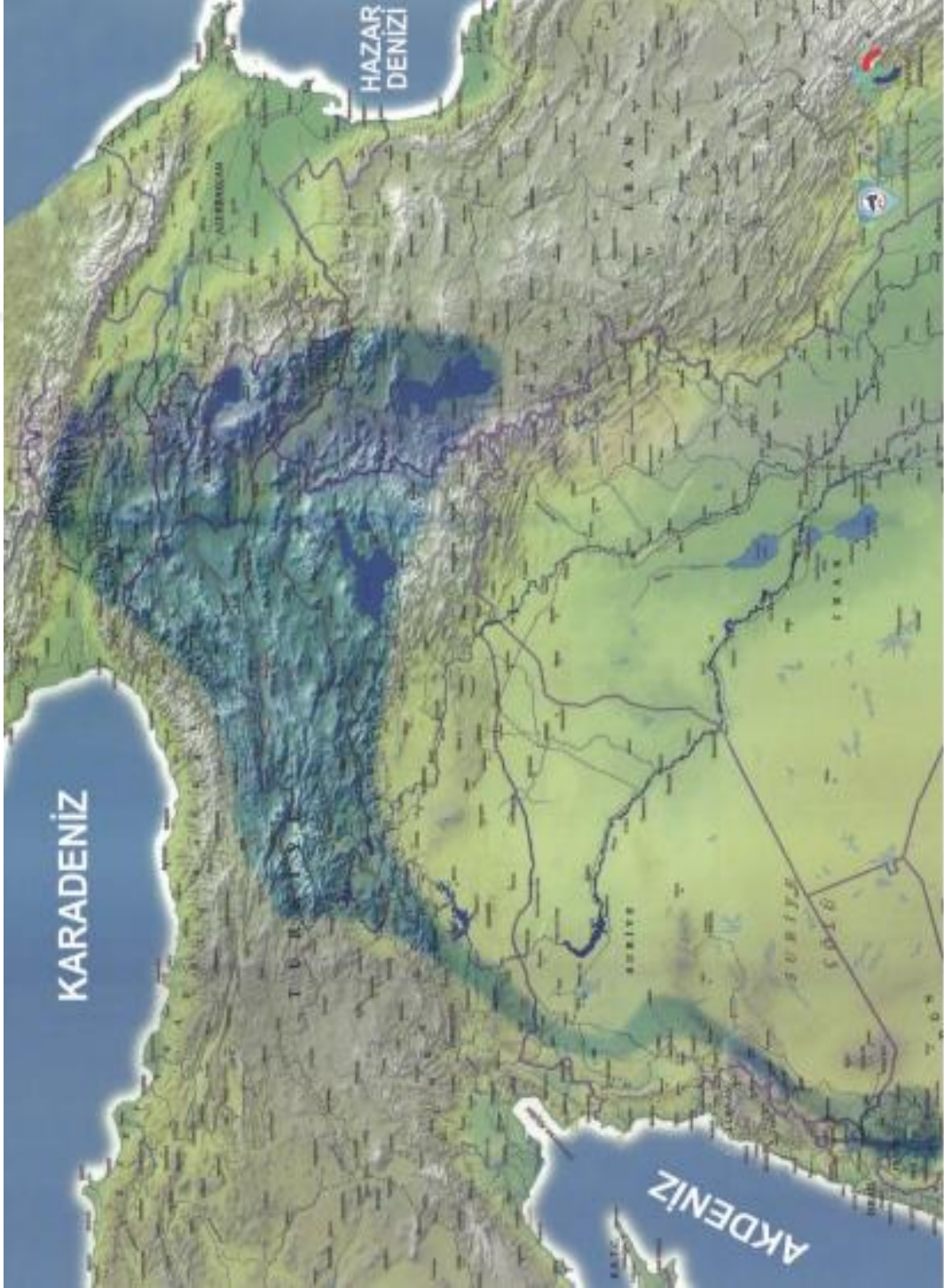
(Erişim Tarihi; 13.04.2020.)

[http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/birimler/tuvak/volkanlar/holosen/suphan_dagi.p
df](http://www.mta.gov.tr/v3.0/sayfalar/birimler/tuvak/volkanlar/holosen/suphan_dagi.pdf) (Erişim Tarihi; 13.04.2020.)

EKLER

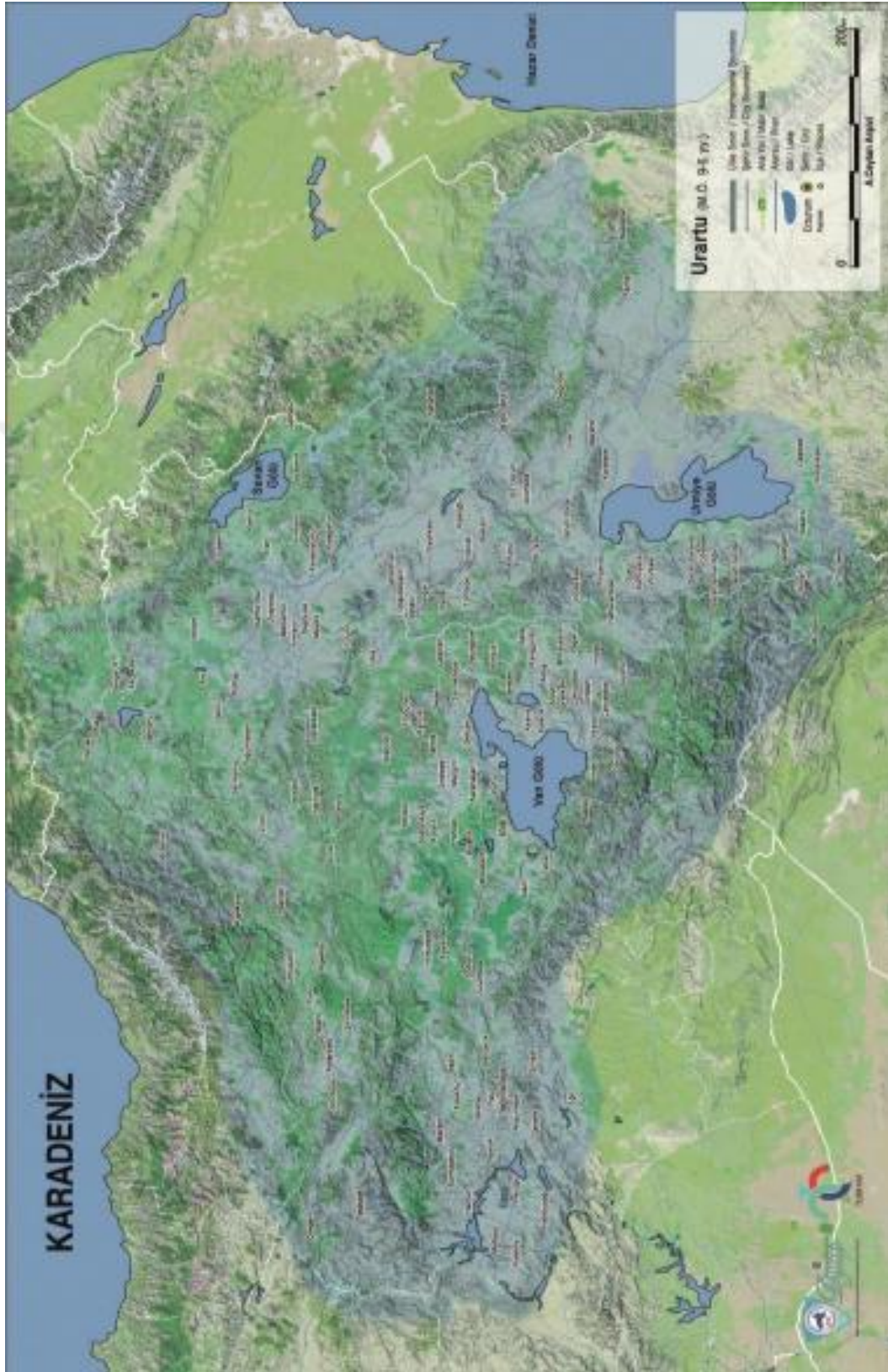
Haritalar Tablosu

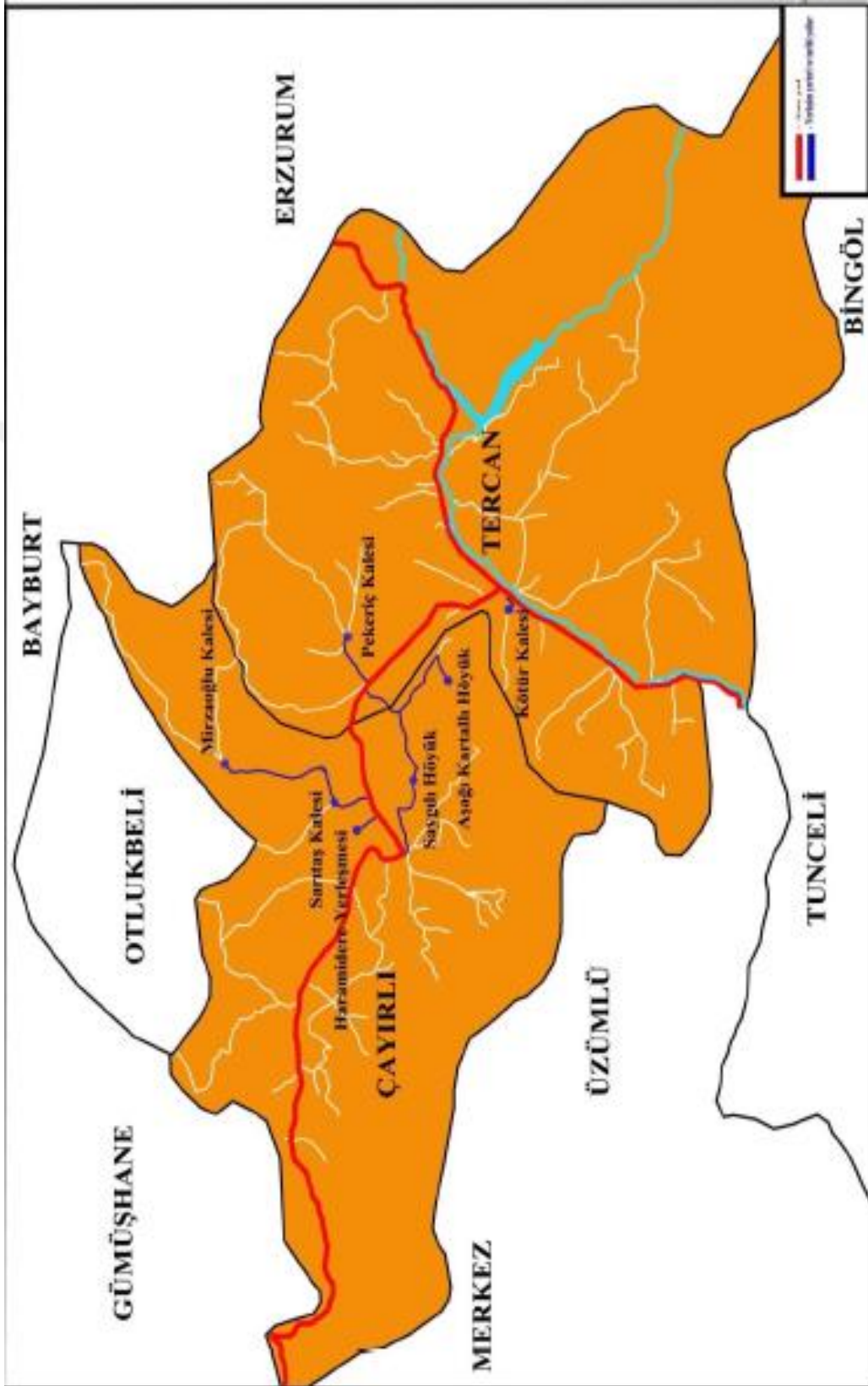
Harita 1: Hurri, Karaz Kültürü Yayılım Haritası(A.CEYLAN Arşivi)

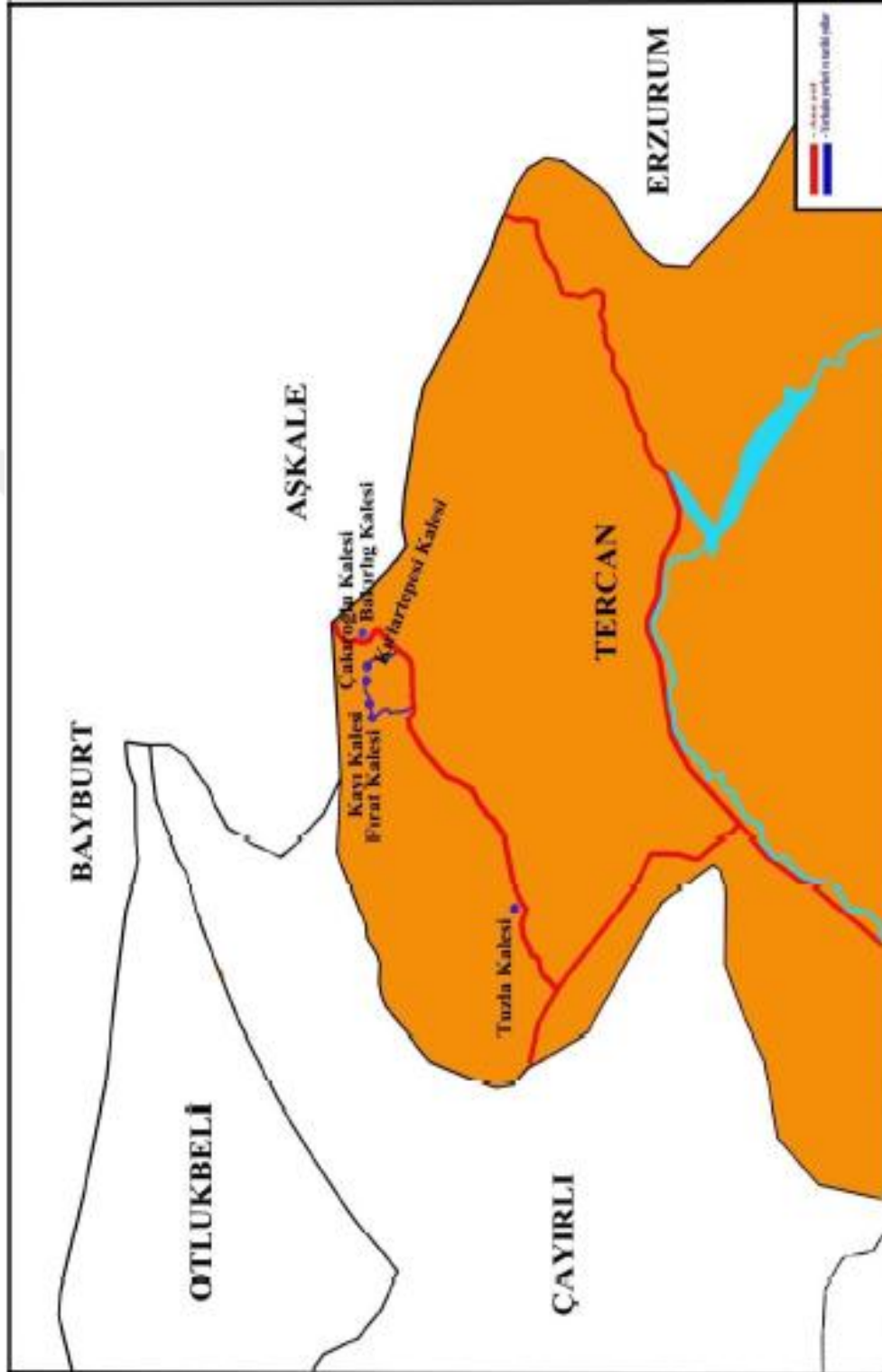
Harita 2: Azzi-Hayaša ve Kaška Haritası

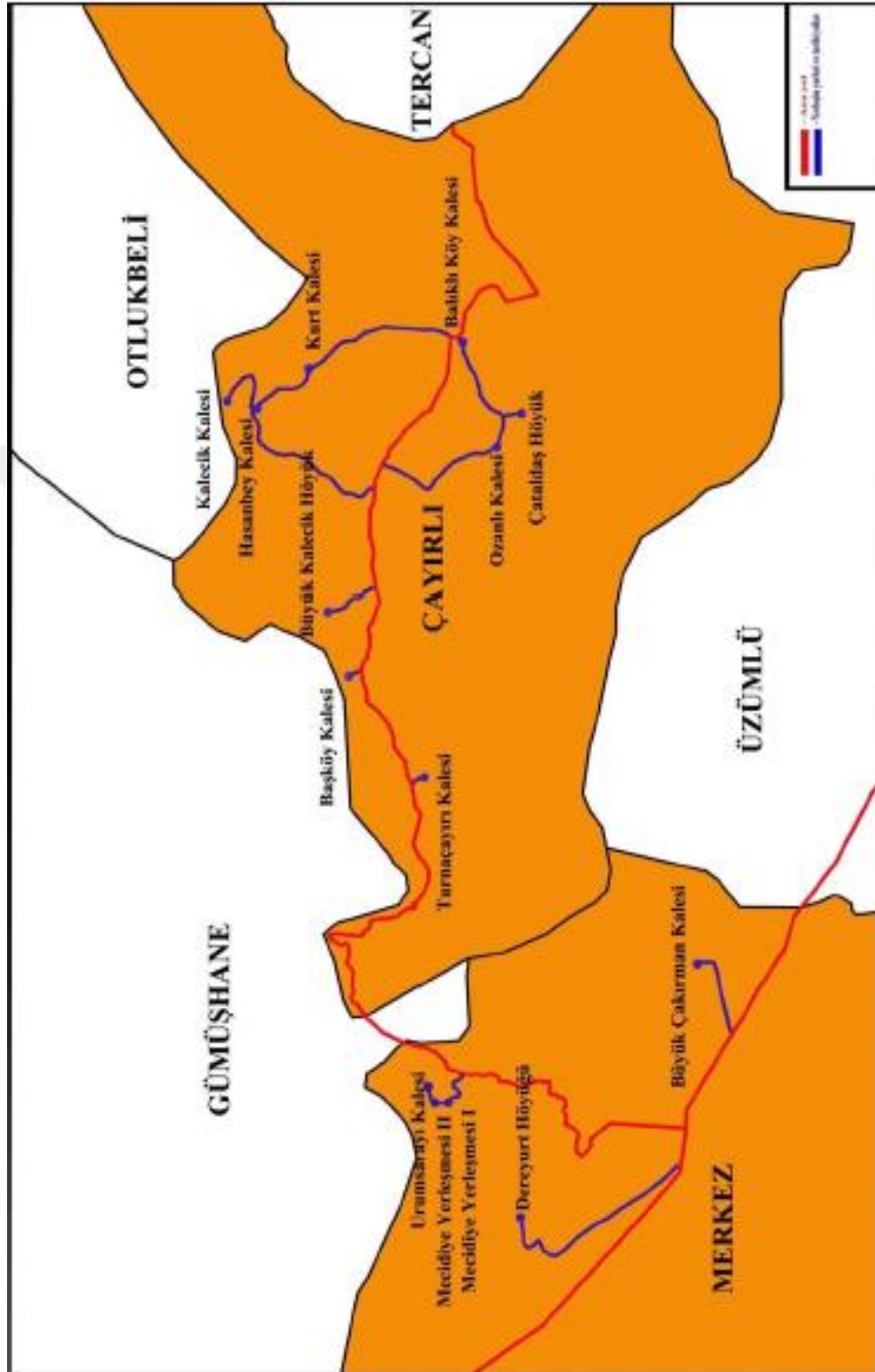
Harita 4: Urartu Yayılım Haritası

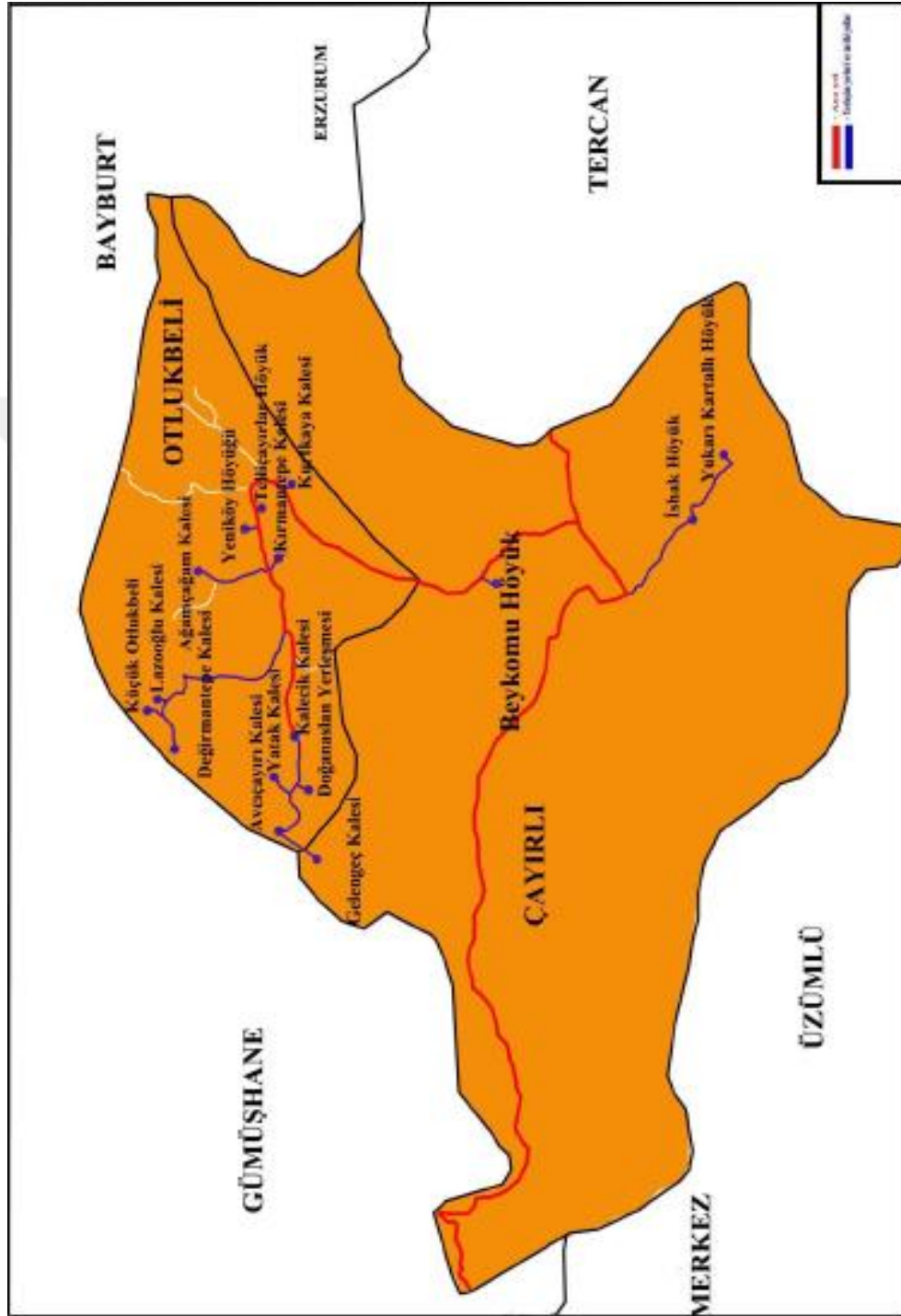
Harita 5: Çayırli-Tercan Yolu

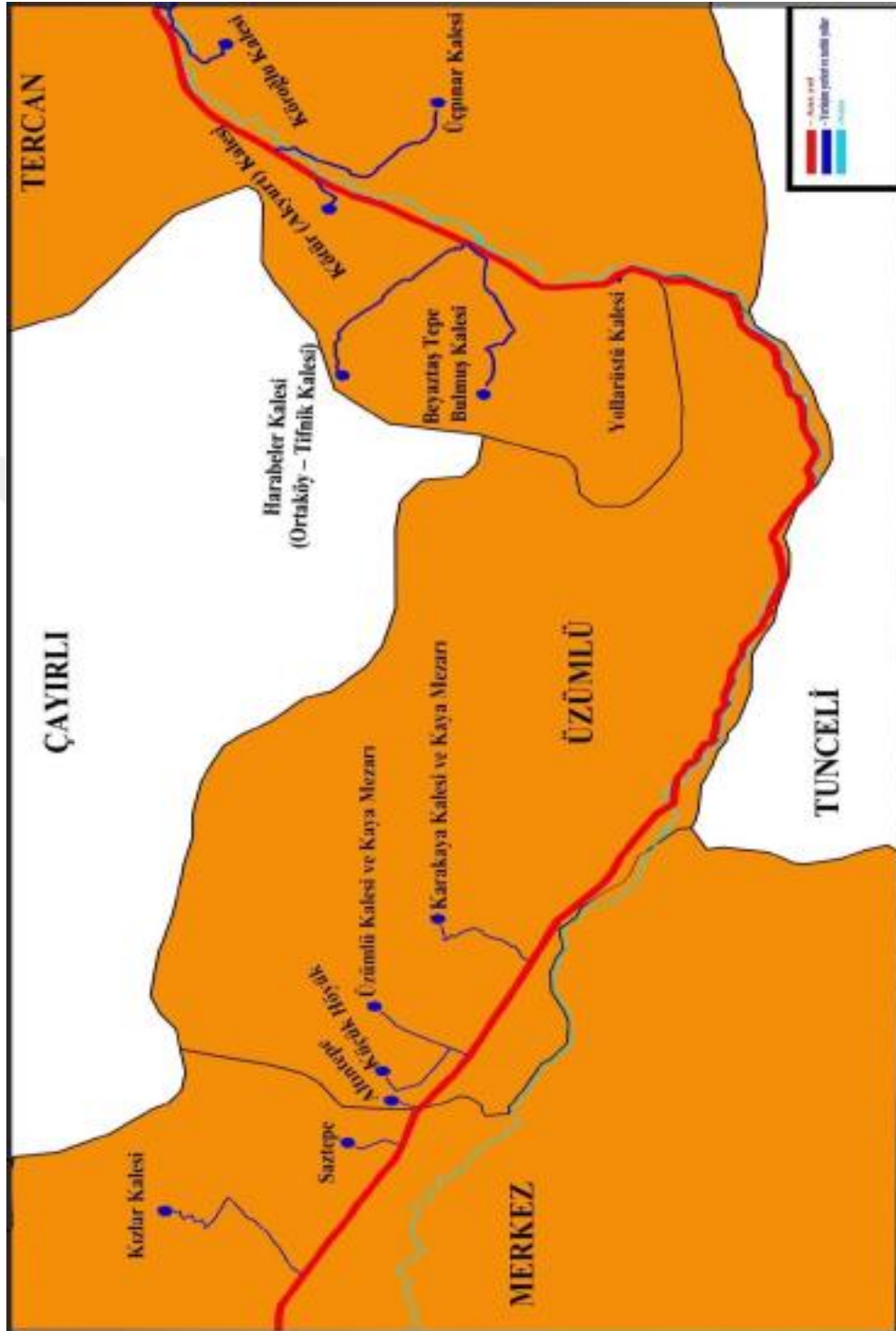
Harita 6: Çadırkaya (Pekeriç) - Aşkale Yolu

Harita 7: Erzincan-Çayırli Yolu

Harita 8: Çayırli-Otlukbeli (Demirözü) Yolu

Harita 9: Tercan - Erzincan Yolu

Harita 10: Çayırli İlçesi Yerleşim Alanları

Fotoğraflar

Fotoğraf 1: Büyük Kalecik Höyük (A.CEYLAN Arşivi)

Fotoğraf 2: Beykomu Höyük

Fotoğraf 3: Beykomu Höyük

Fotoğraf 4: Arıtış Höyük

Fotoğraf 5: Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi

Fotoğraf 6: Çadirkaya (Pekeriç) Kalesi

Fotoğraf 7: Saygılı Höyük

Fotoğraf 8: Haramidere Yerleşmesi

Fotoğraf 9: Turnaçayırı Kalesi

Fotoğraf 10: Ba k y Kalesi

Fotoğraf 11: Başköy Kalesi

Fotoğraf 12: Kalecik Kalesi

Fotoğraf 13: Ozanlı Kalesi

Fotoğraf 14: Ozanlı Kalesi

Fotoğraf 15: Toprak Kalesi Keramikleri

Fotoğraf 16: Kurt Kalesi

Fotoğraf 17: Kurt Kalesi

Fotoğraf 18: Mirzaoglu Kalesi

Fotoğraf 19: Hasanbey Kalesi

Fotoğraf 20: Balıklıköy Kalesi

Fotoğraf 21: Kötür (Akyurt) Kalesi

Fotoğraf 22: Kötür (Akyurt) Kalesi

Fotoğraf 23: Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi

Fotoğraf 25: Beyaztaş Tepe (Bulmuş) Kalesi

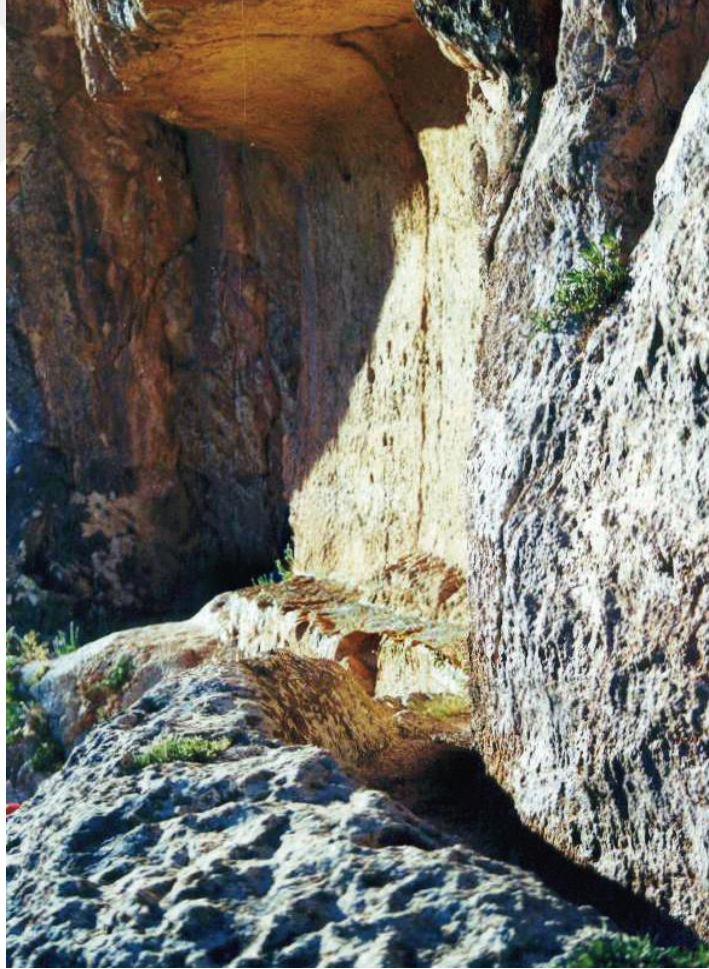
Fotoğraf 25: Arıtaş Kalesi

Fotoğraf 26: Sırataşlar Kalesi

Fotoğraf 27: Sırataşlar Kalesi

Fotoğraf 28: Sırataşlar Kalesi

Fotoğraf 29: Yeniköy (Turnatepe) Höyük

Fotoğraf 30: Yeniköy (Turnatepe) Höyük

Fotoğraf 31: Avcıçayırı (Ulu) Kalesi

Fotoğraf 32: Avcıçayırı (Ulu) Kalesi

Fotoğraf 33: Avcıçayırı (Ulu) Kalesi

Fotoğraf 34: Avcıçayırı (Ulu) Kalesi

Fotoğraf 35: Lazoğlu (Küçük Otlukbeli) Kalesi

Fotoğraf 36: Lazoğlu (Küçük Otlukbeli) Kalesi

Fotoğraf 37: Doğanaslan Yerleşmesi

Fotoğraf 38: Doğanaslan Yerleşmesi

Fotoğraf 39: Gelengeç Kalesi

Fotoğraf 40: Gelengeç Kalesi

Fotoğraf 41: Ağamçağam Kalesi

Fotoğraf 42: Ağamçağam Kalesi

Fotoğraf 43: Yatak Kalesi

Fotoğraf 44: Yatak Kalesi

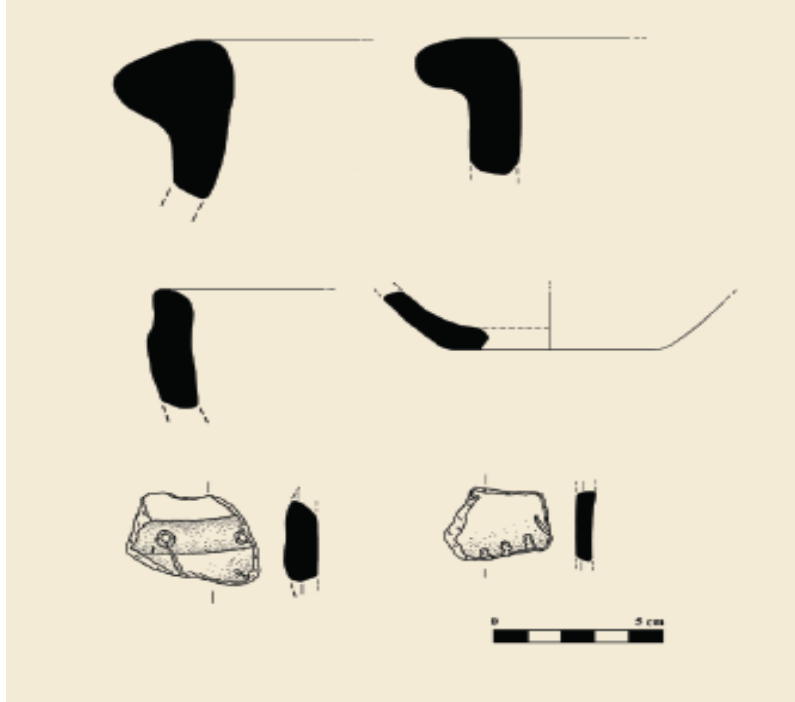
Fotoğraf 45: Ağbaba Kalesi

Fotoğraf 46: Ağbaba Kalesi

Fotoğraf 47: Ağbaba Kalesi keramikleri

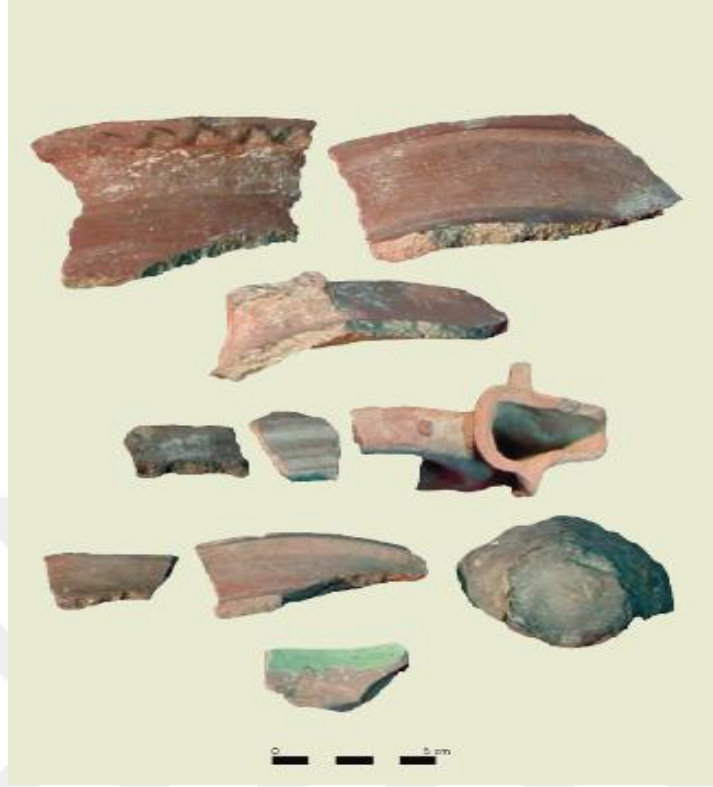
Fotoğraf 48: Ağbaba Kalesi keramikleri

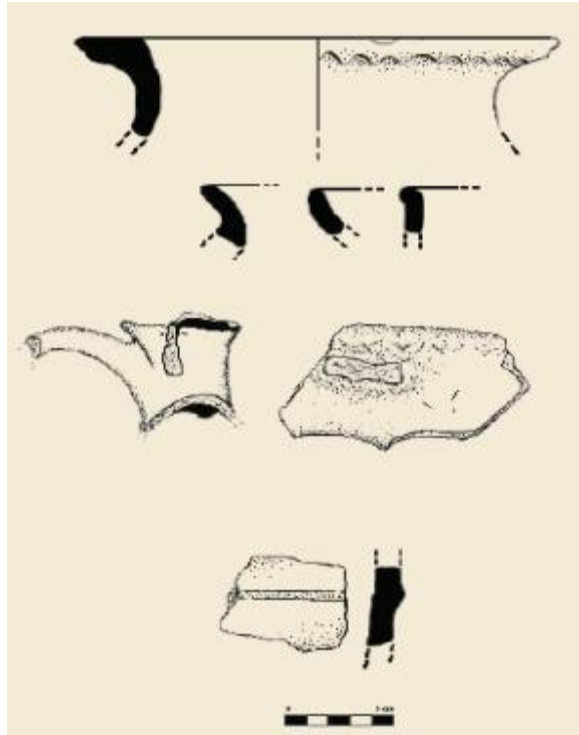
Fotoğraf 49: Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi)

Fotoğraf 50: Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi)

Fotoğraf 51: Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi) keramikleri

Fotoğraf 52: Harabeler Kalesi (Ortaköy- Tifnik Kalesi) keramikleri

Fotoğraf 53: Kalecik Kalesi

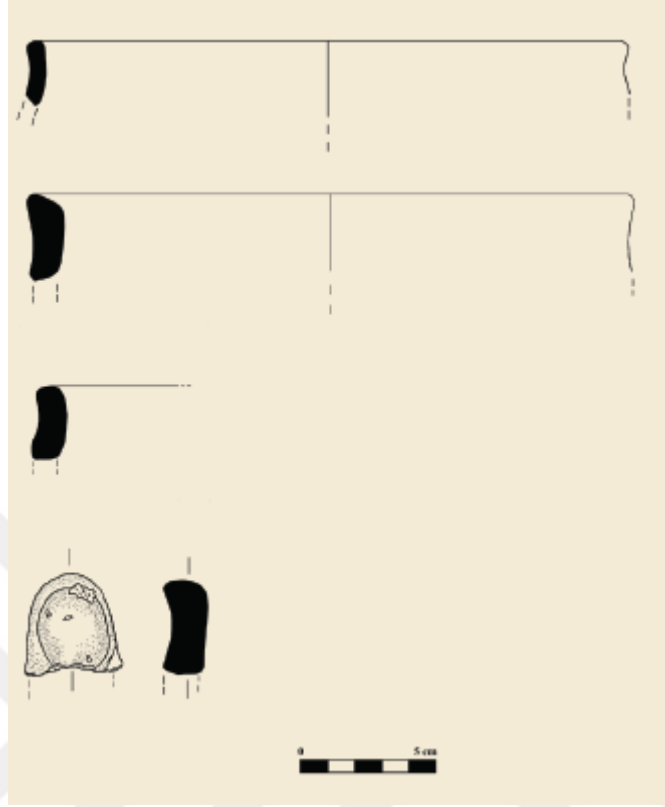
Fotoğraf 54: Kalecik Kalesi

Fotoğraf 55: Kalecik Kalesi

Fotoğraf 56: Kalecik Kalesi keramikleri

Fotoğraf 57: Kalecik Kalesi keramikleri

Fotoğraf 58: Yazıören Kalesi

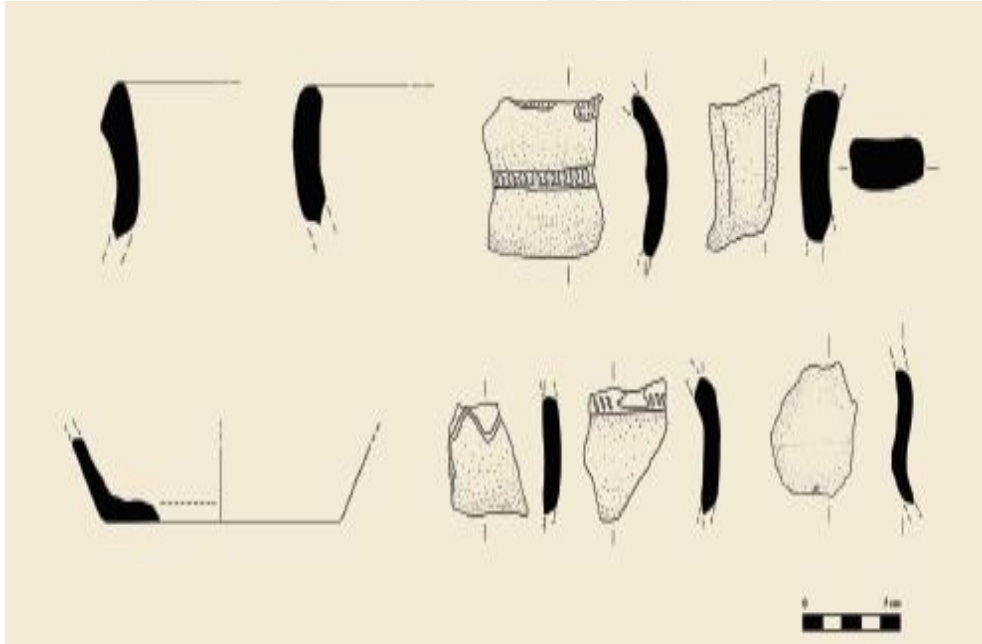
Fotoğraf 59: Yazıören Kalesi

Fotoğraf 60: Yazıören Kalesi

Fotoğraf 61: Yazıören Kalesi keramikleri

Fotoğraf 62: Yazıören Kalesi keramikleri

Fotoğraf 63: Şirinli Kalesi

Fotoğraf 64: Şirinli Kalesi

Fotoğraf 65: Altintepe Kalesi

Fotoğraf 66: Altintepe Kalesi

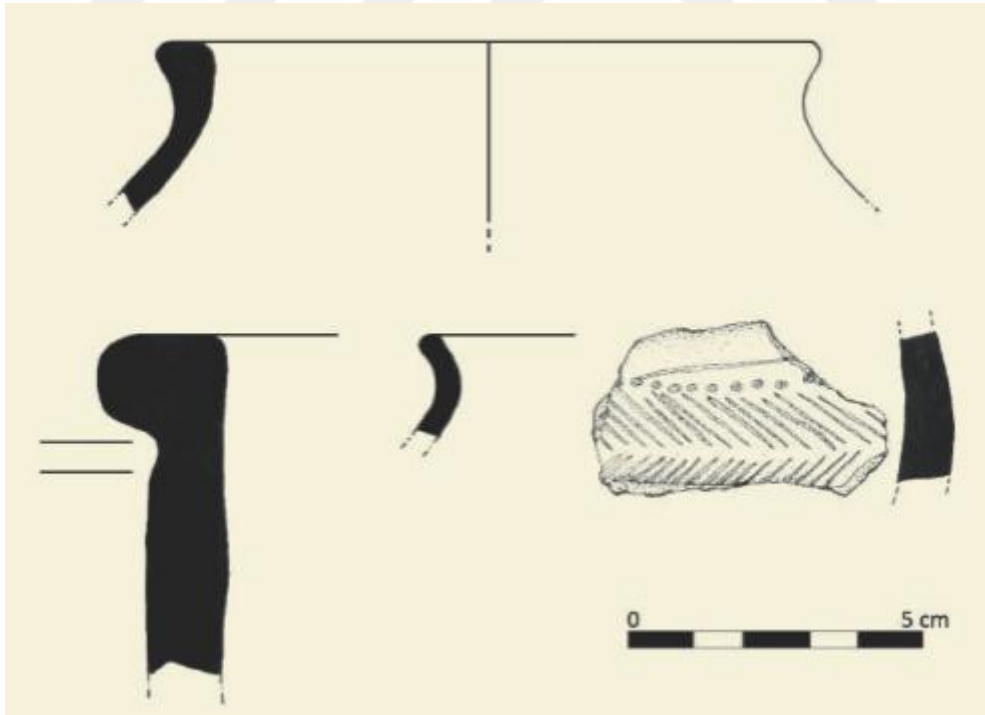
Fotoğraf 67: Altintepe Kalesi

Fotoğraf 68: Altintepe Kalesi

Fotoğraf 69: Altıntepe Kalesi keramikleri

Fotoğraf 70: Altıntepe Kalesi keramikleri

Fotoğraf 71: Aktepe Höyük

Fotoğraf 72: Aktepe Höyük

Fotoğraf 73: Aktepe Höyük

Fotoğraf 74: Aktepe Höyük